

SZEBIK IMRE

Közös küldetés – felelős együttműködés

Megalakult a Magyar Evangélikusok Tanácskozó Testülete (METT)

A Magyarországi Evangélikus Egyház 2001. évi május hó 9. napján tartott országos presbitériumi ülése úgy határozott, hogy megalakítja a Magyar Evangélikusok Tanácskozó Testületét. Ennek a szervezetnek az örvendetes létrejötte Orosházán, 2001. augusztus 19-én ünnepélyes aláírással – ez idő szerint öt egyház, illetve szervezet – részvételével megtörtént.

Történelmi előzmények

1920. június 4-e nemcsak a magyar nemzet életében gyásznap, de a magyar evangélikusság történetében is. A trianoni ún. békeszerződés hatalmas veszteséget jelentett egyházunk szervezetében. Ha végre számba vesszük, miként csökkent a hazai lutheránia a század eleji 1 millió feletti létszámról napjaink 3–400 ezres egyházává, akkor válik nyilvánvalóvá Trianon egyházi következménye.

Elvesztettünk 20 egyházmegyét, 441 egyházközséget, 264 leánygyülekezetet, 430 fiókgyülekezetet, létszámában együttesen 656.576 evangélikus testvért.¹ A legújabb népszámlálási adat 302 ezer evangélikust tart nyilván fakultatív bevallás alapján. Ez az összlakosság 3,02%-a, a felekezeti hovatartozást megjelölők 4%-a.²

Szervezeti felépítettségünk az alábbiak szerint csunkult: elcsatoltak tőlünk 931 népiskolát, 8 polgári iskolát, 8 gimnáziumot, 2 teológiai főiskolát, 3 árvaházat, 5 kollégiumot (diákotthont) és 1 szeretetházat. Jóllehet, tudatában vagyunk annak, hogy a felsorolt gyülekezetek hívei általában nem magyar anyanyelvűek voltak, de évszázados hagyomány és összetartozás alapján tagolódtak be a magyar evangélikus egyház életébe és szervezetébe. Bár más ország többségében kényszerűségből vállalt önálló egyházába kerültek, sohasem feledkeztünk meg róluk sem imádságainkban, sem értük vállalt áldozatkészségben. Így spirituális összetartozásunk nem szakadt meg.

Hitünk azonos töltése, konfesszióink történelmi meghatározottsága és

diaszpóra szituációjának hasonlósága mindig elégséges közös témát adott gyűléseink programjaként éppúgy, mint a testvéri beszélgetések alkalmain.

Mely egyházak vállalták a METT szervezetében az összetartozás örömét?

A Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus-Lutheránus Egyház

Történelmi háttér

Az Erdélyben élő magyarok egyik napról a másikra lettek nemzeti kisebbséggé szülőföldjükön 1918-at követően. Erdély Romániához való csatolásával evangélikus egyházakat kettős kisebbségi sors sújtotta, mely ma sincs másképpen. A nemzeti kisebbséghez való tartozás mellett a felekezeti kisebbségi sorssal is számolni kell.

A Romániában kb. 2 millióra becsült magyarság nagy része református vagy római katolikus. A kisebb létszámú unitárius egyház mellett az evangélikus egyház a legkisebb történelmi magyar egyház. Kb. 30 000 lelket számlálnak a magyar ajkú gyülekezetek, de hozzá tartozik az a mintegy 5000 fős szlovák anyanyelvű evangélikus közösség is, mely Nagylakon, illetve a környékén levő falvakban él, a magyar határ mentén, közel Békéscsabához.

A Brassóban és a Barcaságban élő gyülekezetek nagy többsége az erdélyi reformációval jött létre, gyökereik a 16. századig nyúlnak vissza. Akkoriban ezek a gyülekezetek az erdélyi szász egyházhoz tartoztak. A 19. század végén a magyar nyelvű gyülekezetek önálló magyar evangélikus egyházmegyeként szerveződtek és kinyilvánították a szász evangélikus egyháztól való függetlenségüket. Idővel ez az egyházmegye a Magyarországi Evangélikus Egyházhoz csatlakozott.

1918. után a Romániához csatolt részekben lévő magyar evangélikus gyülekezetek egyházkormányzás nélkül maradtak, így 1921-ben kénytelenek voltak egy önálló romániai evangélikus egyházba szerveződni. Így jött létre 1921-ben a Romániai Zsinatpresbiteri Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház. Ezt az elnevezést az 1999-ben több, mint 50 év után először összeült Zsinat megváltoztatta. Jelenlegi elnevezésük: Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus-Lutheránus Egyház.

A II. világháború idején a romániai norvég zsidómisszió munkája nyomán létrejött Bukarestben egy román ajkú evangélikus gyülekezet, amely mind a mai napig a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus-Lutheránus Egyházhoz tartozik. Világviszonylatban ez az egyetlen román ajkú evangélikus egyházközösség. Az egyház nyelvi, nemzeti sokszínűségét gazdagítja, hogy olyan városokban, falvakban, ahol az erdélyi szász evangélikus egyháznak nincsenek szervezett gyülekezetei, a hívek a magyar ajkú egyházhoz tartoznak, magyar evangélikus lelkészek lelkigondozzák őket – német nyelven. Ezzel magyarázható, hogy néhány évvel ezelőtt a Lutheránus Világszövetség (továbbiakban: LVSZ) égisze alatt létrejött a romániai szász és magyar evangélikus egyház közös Tartományi Tanácsa.

Az egyház *szolgálati nyelve* magyar, de a szlovák gyülekezetekben szlovák nyelven tartják az istentiszteleteket, a német ajkú gyülekezeteknek németül, míg az egyetlen román ajkú evangélikus gyülekezetben román nyelven hirdetik az igét, így szerev-

érvényt annak a reformátori elvnek, hogy mindenki anyanyelvén hallgathassa Isten igéjét. Vegyes házasságok esetén a kétnyelvű szolgálat esketések és temetések alkalmával magától értetődő. Az *egyház liturgiáját* Luther *Német Misé-jének* (*Deutsche Messe*) mintájára készítették el a 20. század közepén, a liturgiai reform során. Megalkotója Járosi Andor néhai kolozsvári lelkész, teológiai tanár volt.

Külföldi egyházi kapcsolataik: tagegyháza az LVSZ-nek, az Egyházak Világtanácsának, az Európai Egyházak Konferenciájának. Több évtizedre tekint vissza kapcsolatuk a Gustav Adolf Egyesülettel, valamint a Martin Luther Szövetséggel. Testvéregyházi kapcsolatot tartanak fenn elsősorban a Magyarországi Evangélikus Egyházzal, a finnországi-, norvégiai-, dániai evangélikus egyházakkal. A Mecklenburgi Evangélikus Lutheránus Tartományi Egyházzal, valamint a norvégiai Borgi Lutheránus Egyházkerülettel szoros partnerkapcsolat alakult ki az elmúlt nyolc évben.

Az egyház felépítése: A kb. 35 000 egyháztag 39 anyaegyházközséghez tartozik, melyek három egyházmegyébe szerveződtek a hozzájuk tartozó két leányegyházközséggel, valamint a 116 nyilvántartott szórvánnyal együtt. A Brassói Evangélikus Egyházmegyéhez – Brassó központtal – tartozik 18 magyar és egy román ajkú gyülekezet. A Kolozsvári Evangélikus Egyházmegyéhez – Kolozsvár központtal – 15 magyar ajkú gyülekezet tartozik, míg a Nagylakon székelő Szlovák Evangélikus Egyházmegye 5 gyülekezetet foglal magában.

Egyházukban a zsinatpresbiteri elv érvényesül. Legfelsőbb fóruma és törvényalkotó testülete a zsinat. Minden szinten (egyházközség, egyházmegye, egyházkerület) a közgyűlés a döntéshozó, a presbitérium pedig a végrehajtó szerv. Minden szinten két személyből áll az elnökség: lelkész és nem-lelkész jellegű személyből (paritás elve).

A lelkészképzés 1948-tól a Kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetben folyik, ahol együtt tanulnak a református, evangélikus és unitárius hallgatók. Az intézetet három protestáns egyház négy egyházkerülete tartja fenn: az Erdélyi Református Egyházkerület, a Királyhágómelléki Református Egyházkerület, a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház, valamint a Romániai Unitárius Egyház.

A sok nehézség mellett, amelyekkel az egyháznak naponta meg kell küzdenie, örvendezésre is van okuk. Különös öröm, hogy az evangélikus ifjúság ragaszkodik egyházához – ez nem csak a templomlátogatásokban, ifjúsági munkában való részvételben nyilvánul meg, hanem a lelkészképzés területén is. Istennek hála – nem küszködnek lelkészhiánnyal, annak ellenére sem, hogy az elmúlt évek során 7 lelkész és 5 teológiai hallgató hagyta el egyházukat, új hazát és szolgálati helyet keresve az anyaországban.

Az Egyház vezetősége:

Mózes Árpád – püspök, Kolozsvár

Riedl Rudolf – egyetemes másodfelügyelő, Szatmárnémeti

Adorjáni Dezső Zoltán – főjegyző, püspökhelyettes, esperes, Brassó

Kiss Béla – esperes, Kolozsvár

Bálint Juraj – esperes, Nagylak

Daragus Endre – belmissziói előadó, Hosszúfalu-Alszeg

Kovács Erzsébet – előadó tanácsos, Kolozsvár

Floriánsics Annamária – külügyi titkár, Kolozsvár
Dr. Kovács Attila – e.i. rektor, Kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai
Intézet professzora.³

A Vajdaságban élő Magyar Evangélikus Egyház

A trianoni határ megvonásával magyar, német és szlovák ajkú evangélikus egyházközségek kerültek az új államba, a királyi Jugoszláviába (a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba). Az 1918. esztendőben a királyság területén élő gyülekezetek egy Evangélikus Közösségbe tömörültek, amelynek legfőbb irányító szerve egy ún. „Közigazgatási Bizottság” volt. Székhelyéül a Belgrádi Evangélikus Egyházközség lelkészi hivatalát jelölték ki. Ez a Közigazgatási Bizottság azt a megbízatást kapta, hogy szervezze meg az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyházat a királyi Jugoszláviában, mint az ott élő összevangélikusság egyházát nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül, és készítse el annak Alkotmányát. Az 1920. esztendőben az Evangélikus Közösségből kiváltak a szlovák ajkú evangélikus gyülekezetek és létrehozták saját esperességüket. A nem szlovák esperességek ezzel nem értettek egyet. Az 1921. június 30-án Stara Pazovaban (Ópázuán) megtartott egyházi zsinaton kikiáltották az önálló, független, nemzeti Szlovák Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházat a királyi Jugoszláviában, arra hivatkozva, hogy megőrizhessék nemzeti öntudatukat, anyanyelvüket, evangélikus hitüket.

A nem szláv, tehát német és magyar esperességek 1921. december 7-én Belgrádban megtartott értekezletén kimondták az eddigi Közigazgatási Bizottság megszűnését.

A Zsinat 1930. november 10-én ült össze Új Verbászon, és megalapította az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Német Egyetemes Egyházat, és elfogadta annak Alkotmányát és Szabályzatát. Ebbe az egyházba tartoztak a német és magyar ajkú esperességek és egyházközségeik Szerbia és Vajdaság területén.

Tehát: A királyi Jugoszláviában két evangélikus egyház jött létre:

– a Szlovák Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház – csak a szlovák ajkú evangélikusság részére

– az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Német Egyetemes Egyház – a német és magyar ajkú evangélikusság részére, melyben két magyar esperesség is működött.

Mindkét evangélikus egyház önállóan élt és szolgált. 1921-ben vagonukat is megsztották.

1945-ben bekövetkezett a német ajkú lakosság kitelepítése. Ezzel egy csapásra megszűntek a német ajkú esperességek. Azok a német evangélikusok, akik mégis itt maradtak, a két magyar ajkú egyházmegyébe kapcsolódtak be, de az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Német Egyetemes Egyház nem szűnt meg létezni. Tovább élt és szolgált két magyar ajkú egyházmegyéje által. A Bácskai Egyházmegye székhelye Szabadka, és a Bánáti Egyházmegye székhelye Kikinda maradt a továbbiakban is. Megnevezése: Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház a Szerb Népköztársaság-

ban. 1955 óta a megnevezés: Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában – Vajdaságban, önálló tagegyháza lett az LVSZ-nek.

Az Ág. Hitv. Ev. Keresztyén Német Egyetemes Egyházhoz való tartozásával a magyar ajkú evangélikusság sorsa is megpecsételődött. A győztes szerb hatalom megtorlásul sorra lerombolta a német-magyar evangélikus templomokat és egyházi épületeket. A kizárólag német ajkú közösségek templomait mind megszüntették, lebontották vagy felrobbantották. Ugyanakkor – az említett okok miatt – egyetlen szlovák evangélikus templom sem szenvedett kárt. A német-magyar egyház lelkészeit is meghurcolták, kivétel nélkül hosszabb-rövidebb időre bebörtönözték őket. Ezekben az években következett be az egyház vagyonának részleges, vagy teljes államosítása. Emiatt az egyház elveszítette földjeinek, épületeinek, templomainak, árvaházainak, iskoláinak 80%-át.

Más veszély is fenyegette az egyházat. Ez pedig a szlovák evangélikus egyház hegemónikus törekvése volt. A hatvanas évek végéig a jugoszláv állam nem engedélyezte, hogy bárki is teológiai tanulmányok folytatására külföldre mehessen. A szlovák gyülekezetek Belgrádban, az ortodox teológiai fakultáson képeztek evangélikus lelkészeket. A magyar gyülekezetekből ezekben az évtizedekben senki nem kívánt teológiai tanulmányokat folytatni.

Az 1952. évben a Jugoszláv Föderatív Népköztársaságban létrejött a Jugoszláviai Lutheránus Egyházak Szövetsége. A Szövetség Szabályzata szerint:

„A Jugoszláv Föderatív Népköztársaság területén megalapított Lutheránus Egyházak Szövetsége négy Lutheránus Egyház szabad szövetsége: Szlovák Ev. Egyház, Ev. Egyház a Szlovén Népköztársaságban, Ág. Hitv. Ev. Ker. Egyház a Szerb Népköztársaságban és Ev. Egyház a Horvát Népköztársaságban és Bosznia-Hercegovinában, mely négy egyház közül egyik sem avatkozhat bele a másik egyház belügyeibe, és nem sérteti meg a másik egyház önállóságát.”

„Mind a négy tagegyház külön-külön tagja az LVSZ-nek.”

1967-ben a Szlovák Evangélikus Egyház akkori püspöke, dr. Jan Struharik október 18-án kelt levelében informálta az LVSZ Európa-titkárát, hogy a „Magyar Esperesség” a szlovák egyházhoz csatlakozott. Mindez a magyar ajkú evangélikus gyülekezetek megkérdezése nélkül történt. A Szlovák Evangélikus Egyház az LVSZ többszöri kérelmére sem tudott az információban szereplő „egyesülésről” dokumentumot bemutatni. A püspök az állami hatóságok előtt is „Magyar Esperesség”-ként tüntette fel az egyházat. Tudatosan eltörölte, megszüntette az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban elnevezést. Ebből világosan kitűnik, hogy az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban két egyházmegyéje és azok egyházközségei soha nem tartoztak jogilag a szlovák egyházhoz.

Az 1972. évtől, amikor az egyházközségek lelkipásztor nélkül maradtak, felolvasásos istentiszteletekkel (diakónusok szolgálatával) tartották fenn gyülekezeti életüket, ápolták anyanyelvüket és evangélikus hitüket. Lelkipásztori kisegítő szolgálatot a magyar református és római katolikus lelkészekről kaptak. A szlovák egyház lelkészei nem végeztek lelkészi szolgálatot a magyar és német ajkú gyülekezetekben. A magyar és német ajkú evangélikus gyülekezetek lelkészi és világi képviselői a Szlovák Evangé-

likus Egyház zsinatain soha nem vettek részt. Ez a tény hivatalos dokumentumokkal igazolható.

1978-tól elkezdődött az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház magára találási korszaka Szerbiában-Vajdaságban. Tanulmányaik befejezése után hazatértek az első végzett teológusok. Megkezdődhetett a lelki építkezés, a szétszéledt nyáj megkeresése, az újrakezds.

A magyar és német evangélikusok a történelmi dokumentumok összegyűjtése után Szabadkán, 1998. május 17-én összehívott egyházi zsinaton visszaállították az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban jogfolytonosságát, az 1930. november 10-én Újverbáson elfogadott, és 1955-ben felújított egyházi Alkotmány és Szabályrendelet értelmében. Ezen a zsinaton a politikai változásoknak köszönhetően az Alkotmányt és a Szabályrendeletet megújították. Még ebben az évben, november 7-én egyházmegújító ünnepség és szuperintendensi iktatás történt több külföldi magyar püspök részvételével. Az ünnepségen részt vettek a szerbiai történelmi egyházak püspökei is.

A demokratikus változások után 2001 februárjában megalakult a Szerb Köztársaság új demokratikus kormánya, amely megvizsgálta az egyház történelmi okmányait, egyeztetette azt a levéltárakban lévő dokumentumokkal, és 2001. április 25-én visszaállította és kimondta az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban 1918-tól való történelmi jogfolytonosságát. A Szerb Köztársaság Hivatalos Lapjában 2001. július 27-én az egyház a Szerbiában elismert öt önálló, független keresztény történelmi egyház között nyert felsorolást. Ezek: Szerb Pravoszláv Egyház, Római Katolikus Egyház, Szlovák Evangélikus Egyház, Református Keresztyén Egyház, Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház.

A Szerb Köztársaság Vallásügyi és Oktatásügyi Minisztériuma bevezette a hitoktatást az állami elemi és középiskolák első osztályaiban. Ennek kapcsán megjelent a Szerb Köztársaság Oktatásügyi Hivatalos Lapja, amelyben megnevezik a hitoktatásra jogosult történelmi egyházakat és vallási közösségeket. A történelmi egyházak között szerepel itt is az Ág. Hitv. Ev. Ker. Egyház Szerbiában-Vajdaságban, önálló hitoktatási programmal és tankönyvekkel, amelyeket Magyarországról biztosítottak. A tankönyveket és tantervet a Vallásügyi és Oktatási Minisztérium elfogadta és hitelesítette.

A két esperesség gyülekezetei:

Bácskai Egyházmegye: (Dolinszky Márta esperes)

Szabadka, Bajsa, Óbecse, Kúla, Verbász, Zombor, Újvidék, Belgrád (2 templom), szórványok: Cservenka, Horgos, Palics, Szenttamás.

Bánáti Egyházmegye: (Dolinszky Árpád esperes, szuperintendens)

Kikinda, Újbecse, Nagybecskerek, Versec, Fehértemplom, Pancsova, Franzfeld, Lázárfalva.

Jelen pillanatban egy teológus tanul a budapesti Evangélikus Hittudományi Egyetemen, s 2002-ben két fiatal jelentkezett a hitoktatói szakra.

Az Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában-Vajdaságban napjainkban:

Istentiszteleteket tartanak minden vasár- és ünnepnap, bibliaórákat néhány gyülekezetben, hétközben. Egyházi hitoktatás, konfirmációi oktatás, vasárnapi iskola működik a gyülekezetekben, az állami iskolai hitoktatásban is részt vesznek.

A szabadkai gyülekezet ifjúsága játszóter-misszióval foglalkozik, ahonnan a vasárnapi iskolába gyűjtik a felekezeten kívüli gyermekeket.

2001 augusztusában megszervezték az első vajdasági magyar evangélikus sátortábort a Topolyai-tó partján, 10–14 évesek korosztálynak, a magyarországi Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának anyagi támogatásával, a budapesti Evangélikus Hittudományi Egyetem teológus hallgatóinak vezetésével.

A hosszú évek óta egész Vajdaság területén sugárzott magyar nyelvű rádiómissziós műsorokat – heti 120 percben – több állami rádió is közvetíti.

Ökumenikus kapcsolataik kiválóak valamennyi helyi történelmi egyházsal, a római katolikussal, a reformátussal egyaránt. Baráti, jó viszonyban vannak és együttműködnek a Szerb Ortodox Egyházsal és a Zsidó Hitközséggel is különböző rendezvények alkalmával.

Szabadka Város Önkormányzata anyagi támogatásával renoválják a helyi evangélikus templomot.

A Magyarországi Evangélikus Egyházsal sokrétű kötődés alakult ki. Testvérgyülekezeti kapcsolat jött létre Bajsa–Nagytarcsa és Szabadka–Szombathely között. Autóbuzs kirándulások alkalmával ismerkedtek Tótkomlós, Békéscsaba, Gyula, Budapest evangélikusságával. Több gyermek üdülhetett a Vajdaságból érkezve a Balatonnál.

Teológus hallgatók évek óta látogatják a vajdasági gyülekezeteket egyénileg és csoportosan is. Szabadkán, Bajsán, Kikindán bemutatták a Passiót, de gyülekezeti napokat is tartottak.

Az Evangélikus Missziói Központ (Budapest–Cinkota) szervezésében valósult meg az első vajdasági területi missziós nap Szabadkán. Hasonlóan jó kapcsolataik vannak a Finn Evangélikus Egyházsal és a Sanansaattajat rádiómisszióval.

Legnagyobb gondot a parókiák, templomok állapota jelenti. Ezeknek az épületeknek a felújítása meghaladja a helyi gyülekezetek anyagi erejét. A testvéregyházaknak és a világ evangélikusságának támogatása és hathatós segítsége szükséges ahhoz, hogy az önállósult egyház szolgálatát újult erővel végezhesse a szerbiai Vajdaságban.⁴

Az Amerikai Magyar Evangélikus Konferencia

A 19. század végén és a 20. század első felében hagyták el tömegesen hazánkat magyar állampolgárok, köztük evangélikus vallású híveink is. Így jöttek létre magyar ajkú lutheránus gyülekezetek az Amerikai Egyesült Államok és Kanada területén. Számuk 1956-ban tovább gyarapodott. Akkor 15 magyar és angol nyelvű gyülekezet élt a tengerentúlon (köztük: New Brunswik, Buffalo, Chicago, Kanadában: Montreal). Napjainkra ez a szám az elhalálózás és asszimilációs folyamat következtében háromra csökkent.

Közülük az első a Cleveland-nyugati Egyházközség, amelynek lelkésze egyházunk küldöttként Tamásyné Molnár Éva, akinek férje is segít a szolgálatban, egyetemi ta-

nulmányai mellett. Ma a legnagyobb magyar evangélikus közösség a tengerentúlon, szép templomával és parókiájával. Élő, eleven gyülekezeti programok, magyarságmegtartó összejövetelek jelzik a gyülekezet élni akarását, bár a fogyás jelei is jelentkeznek. Látogatásunk és közös szolgálatunk 1998 pünkösdjén feledhetetlen marad számunkra.

A Cleveland-keleti Egyházközség a város másik gyülekezete, amelynek vonzásköre a hívek elköltözése következtében csappan, jóllehet korábban ez a gyülekezet igen aktív lelki életet élt. Lelkésze Juhász Sheppert, aki igyekszik odaadással számon tartani fogyó lélekszámú gyülekezetét.

Végül a harmadik gyülekezet, amelyről szólnunk kell, a Kanadában élő Torontói Evangélikus Egyházközség. Gondozó lelkésze Bernhardt Béla ny. esperes, aki az Amerikai Magyar Evangélikus Konferencia elnöke is és gondos művességgel adja ki az *Erős Várunk* című kéthavonta megjelenő magyar nyelvű újságot. Valójában ez az újság fogja egybe a szétszórtságban élő magyar evangélikusokat ott, ahol nincs magyar nyelvű istentisztelet. Örömmre szolgált, hogy a torontói evangélikusok közösségével találkozhattam amerikai utunk alkalmával és szeretetük ma is él szívemben. Nem adhatjuk föl a szétszórt magyarsággal való összetartozás igényét. Az evangélium szolgálata pedig kötelez az anyanyelven tartott szolgálat lehetőség szerinti biztosítására.

Külföldön Élő Magyar Evangélikus Lelkigondozók Munkaközössége, KÉMELM

A KÉMELM testvéri közösség, mely 1957-ben, Bécsben alakult. Célja az volt – az 1956-os szabadságharc után –, hogy a nyugati világban szétszóródott magyar evangélikusok pástrolását megszervezze. A pár napos gyűlés ezt a határozatot fogadta el:

„A külföldön élő magyar származású evangélikus lelkészek és teológusok nyilatkozata:

Mint Krisztus egyházának az evangélium hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására elhívott szolgálói, és ezen szolgálatra készülő teológusok, 1957. március 3–5-én Bécsben tanácskozássra gyűlve, az Egyház Ura iránti hálával kijelentjük, hogy:

1) jövőbeli szolgálatunkat idegen földön is továbbra is felajánljuk a mi Urunknak, hogy az evangélium vigasztalását sokat szenvedett népünkhöz ma is elvihessük; ezért egyéni sorsunk jövő alakulását mindenben az evangélium ezen szolgálatának szükségleteihez irányítjuk.

2) egyházunk szolgálatát a menekültek között is az Ige tiszta hirdetésében és a szentségek Krisztus rendelése szerinti kiszolgáltatásában látjuk. Az evangélium ezen tisztasága érdekében Krisztus vigasztalásának üzenetét szükségszerűen elhatároljuk a menekült helyzetben kísértő minden hamis evangéliummal szemben, amely a meghalt és feltámadott Krisztusban való reménység evangéliuma helyett emberi, politikai vagy nemzeti álmokat és reményeket táplál. Egyházunk elsődleges feladatát abban látjuk, hogy a Krisztus evangéliumát ilyen kísértésekkel szemben is egyedüli reménységként hirdessük és valljuk, igehirdetésünkben pedig minden mástól óva intünk az ítéletre jövő Krisztus előtti felelősségünk alapján.

3) nem akarunk külön magyar menekült egyházat szervezni, hanem mindig készek vagyunk az adott körülmények között úgy szolgálni a hozzánk tartozókat, hogy azt mindenkor a helyi egyházi hatóságokkal összehangolva, Isten dicsőségére végezzük.”

Ennek alapján kezdte és folytatta mindenki a maga munkáját abban az országban, ahová Isten helyezte.

A KÉMELM vezetősége:

Elnök: Pátkai Róbert, London / Anglia

Ügyvezető elnök: Joób Olivér, Zürich / Svájc

Titkár: Gémes Pál, Schaffhausen / Németország

A KÉMELM munkaágai és annak felelős vezetői:

Útitárs – Magyar evangéliumi lap

Szerkesztőbizottság:

Cseri Gyula, Gießen / Németország

Glatz József, Hürth-Efferen / Németország

Terray László, Rade / Norvégia.

Szerkesztő: Gémes István

Koinonia – Teológiai Szaklap a KÉMELM kiadásában

Szerkesztő: Gémes István⁵

A Magyarországi Evangélikus Egyház

Töredezettségében is közel félmillió megkeresztelt evangélikussal számolhatunk, ha arra gondolunk, hogy felekezeti hovatartozásukat elhallgató és magukat felekezeten kívüli, netán ateista meggyőződésű állampolgárok között is szép számmal található valamely gyülekezetünkben megkeresztelt testvérünk. *A baptisatus sum* lutheri elve nem engedi meg, hogy egy megkereszteltről is lemondjunk, vagy megfeledezzünk, ha látókörünkbe kerül. Éppen az elmúlt évtized jelzi, milyen sokan találtak vissza egy-egy gyülekezetünkbe vagy legalább az érdeklődés szintjén mennyien váltak nyitottá.

Szolgálatunk területe sokszorososan bővült a templom falain kívül. Oktatási tevékenységünket újrakezdtük óvodai, általános iskolai és gimnáziumi szinten. 10.000 diák 900 tanárral szolgálja iskolaügyünket. Szociális munkánk a szükségnek megfelelően sokszínűvé vált. Mintegy 30 intézményben 1.000 ágy várja a rászorulókat. Öregotthonaink mellett hajléktalanok menedéke, fogyatékos gyermekek és felnőttek intézményei, tanácsadás, nyugdíjas klubok segítik e sajátos szolgálatot. Megnyílt lelkészeink előtt a tábori és börtönlelkészi szolgálat, kórházaink igénylik a lelkészek istentisztelet-tartását és a betegek lelki gondozását.

Bővült és korlátok nélkülivé vált sajtó és kiadói tevékenységünk. Rendszeres szolgálatot végezhetünk a rádió hullámhosszán és a televízió képernyőjén. Ingtalanaink többségének természetbeni visszaadása vagy pénzbeli kártalanítása a szolgálatok külső feltételeit biztosítja, illetve anyagi háttérét erősíti.

Komoly kihívás hitoktatásunk szakmai feltételeinek biztosítása és a személyi állomány felkészítése e fontos munkára. Ezen a téren hosszú folyamat áll előttünk, ame-

lyet felelősen irányítani egyik legfontosabb feladatunk. 3 püspökségünk, 16 egyházmegyénk, Hittudományi Egyetemünk, 350 fős lelkeszi karunk tevékenységét kísérfje az egyház Urának gazdag áldása. Az Evangélikus Hittudományi Egyetemen 196 hallgató készül a lelkeszi vagy hittantanári pályára, a hallgatók 60%-a nő.

Gyűjteményeink, könyvtár, múzeum és levéltár múltat őrző munkája a jelent gazdagítja, s így a jövőt építi. E vázlatos áttekintés csupán jelezni kívánja, hogy miként tudja majd a hazai egyház a határaink mentén élő evangélikus egyházakat és a tengerentúl evangélikusságát magyarságukban, hitbeli épülésükben segíteni.

Akiket még várunk a METT soraiba

Jóllehet az öt aláíró egyház és egyházi szervezet feleleli a világon élő magyar evangélikusságot, mégis külön említjük a Dél-Szlovákiában élő magyar, vagy részben magyar nyelvű gyülekezeteket, akik saját elhatározásuk alapján csatlakozhatnak a METT szervezetéhez. Tudomásunk szerint közel 20 evangélikus gyülekezetben élnek magyar ajkú lutheránusok. Nagyobb közösséget képeznek Sajógömörön és filiáiban, valamint Rozsnyón és környékén. Kassán is rendszeresen van magyar nyelvű istentisztelet.

Nem feledkezhetünk meg a Horvátországban és Szlovéniában élő magyar evangélikusokról sem, akik általában kétnyelvű gyülekezetekben élnek. Várjuk jelentkezésüket.

Számon tartjuk a dél-amerikai magyar evangélikus gyülekezetek sorában a brazíliai Sao Paulo és a venezuelai Caracas gyülekezetét. Tudomásunk van arról is, hogy Hefty László az argentinai Buenos Aires városában jelentős magyar közösséget hagyott hátra hirtelen halálával.

A skandináv fővárosok, Oslo, Stockholm és Koppenhága, valamint London magyar ajkú evangélikusai – bár fogyatkozó létszámmal, de – küzdenek fennmaradásukért.

A Szépfalusi István hirtelen halálával megüresedett bécsi lelkeszi állás betöltése rendkívül sürgős, hogy az ott élő magyar közösség jó mederben végezhesse tovább szolgálatát. Hazai egyházunk minden segítséget meg kíván adni a magyar nyelvű szolgálatok biztosítása érdekében.

A METT megállapodás teljes szövege

„Megállapodás a Magyar Evangélikusok Tanácskozó Testületének megalakulásáról.

A Magyarországi Evangélikus Egyház (MEE), a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus-Lutheránus Egyház (RAHELE), az Á.H. Evangélikus Keresztyén Egyház Szerbiában és Vajdaságban (AHEKESZ), a Külföldön Élő Magyar Evangélikus Lelkészek Munkaközössége (KÉMELM), az Amerikai Magyar Evangélikus Konferencia (AMEK) attól a céltől vezérelve, hogy megerősödjének a magyar nyelvű evangélikusok közötti testvéri kapcsolatok, és egymást segítsék az egyházi szolgálat végzésében, a következőkben állapodtak meg:

1) Nevezett szervezetek létrehozzák a Magyar Evangélikusok Tanácskozó Testületét

(METT), mely a MEE elnökségéből, a RAHELE elnökségéből, az AHEKESZ szuperintendenséből, az AMEK vezetőjéből, a KÉMELM elnökéből és titkárából, illetve a később csatlakozó egyházközségek képviselőiből áll.

2) A METT legalább két évente egyszer találkozik, hogy megbeszéljék a résztvevőket kölcsönösen érdeklő kérdéseket. A találkozások közötti időben pedig kölcsönösen tájékoztatják egymást egyházaik szolgálatairól.

3) A METT célkitűzései közül kiemelten fontos az, hogyan tudja a Magyarországi Evangélikus Egyház mint a legnagyobb magyar evangélikus közösség támogatni

a) olyan lelkészek képzését, akik a trianoni határon kívül végeznének evangélikus lelkészi szolgálatot, vagy

b) lelkészek ideiglenes kiküldését ott végzendő szolgálatra.

4) A METT hangsúlyozottan ajánlja, hogy a határon túli minden magyar evangélikus közösségnek legyen a MEE-hoz tartozó testvérgyülekezete élő kapcsolattartással.

5) A METT a továbbiakban minden magyar nyelvű evangélikus-lutheránus közösséget szívesen lát tagjai között, és hívja őket sorai közé.

Kísérje Isten áldása a most megalakuló Magyar Evangélikusok Tanácskozó Testületének jövőbeni szolgálatát!

Orosháza, 2001. augusztus 18.

Szebik Imre elnök-püspök, MEE

Mózes Árpád püspök, RAHELE

Dolinszky Árpád szuperintendens, AHEKESZ

Gémes Pál lelkész, KÉMELM

Dr. Pósfay György lelkész, az AMEK megbízásából”

Hazánk az Európai Unió ajtaján dörömböl, hogy mielőbb fölvegyék a közösség tagjai sorába. Az új gazdasági és politikai adottságok új régiók létrejöttét is lehetővé teszik, amelyek átívelnek a határokon. A lelki-, szellemi összetartozás, a nyelvi kultúra ápolása új lehetőségeket kínál az egyházak számára is. Őszintén reméljük, hogy az egyre erősödő magyar identitástudat igényli az anyanyelvi evangéliumhirdetést határainkon túl is. Így járulhat hozzá az egyház a felekezeti hovatartozás jegyében a magyarság nyelvi és tudományos kultúrájának megőrzéséhez szerte a világon.

Jegyzetek

¹ Kapy Béla: *Kegyelem és élet*. II. kötet. Győr, 1940., 273. o.

² *Magyar statisztikai évkönyv*. Budapest, 2002.

³ Mózes Árpád kolozsvári püspök kézírata alapján (Erdély)

⁴ Dolinszky Árpád vajdasági szuperintendens közlése nyomán (Vajdaság)

⁵ Gémes Pál schaffhauseni lelkész közlése nyomán (KÉMELM)

Az evangélikus tanítóképzés alakulása a sajtó tükrében

Az evangélikus felekezet a kezdetektől fogva fontosnak tartotta az oktatást, és mindenkor a templommal egyenrangúnak tekintette az iskolát. Ennek ellenére a tanítóképzés csak fokozatosan, hosszadalmas előkészületek után, állandóan változva, átalakulva valósult meg.

Kezdetben még összemosódik a lelkészi és a tanítói hivatás. A szószékhez vezető út általában a katedrán keresztül vezetett és a későbbi lelkészek több-kevesebb ideig – a lelkészi állásra történő meghívásukig – általában tanítóként tevékenykedtek. A kvalifikált, sokszor külföldön tanult teológusok mellett, az alsófokú oktatásban megtalálhatók az alig képzett iskolamesterek is. A tanítóképzés fontosságát már korán, az 1790-es években felismerték, de különböző ideiglenes megoldások után, csak az 1850-es években jönnek létre evangélikus tanítóképző intézetek. Ezen intézmények azután szinte töretlenül fejlődnek Trianonig, amikor a hitfelekezetek közül az evangélikusokat éri a legnagyobb veszteségek. Így érthető, hogy a kényszerű költözködések és az újjáalakulás nehézségei miatt az evangélikus tanítóképzés már sohasem nyeri vissza régi fényét, de létezik. Időközben – a kor követelményeinek megfelelően – elkezdődik, és jó eredményekkel zajlik a tanítónők képzése. De a megpróbáltatásoknak még nincs vége a második világháború utáni államosítás (1948. július 16.) azután egyik napról a másikra, végleg (?) megszünteti a nemes hagyományokkal rendelkező evangélikus tanítóképzést.

Jelen dolgozat célkitűzése ezen átalakulási folyamat főbb jellemzőinek bemutatása, érzékeltetése. A téma minden vonatkozásának tételes kifejtése helyett inkább az evangélikus jellegzetességek bemutatására és ezzel párhuzamosan egy-egy intézmény életének megismerésére nyílik lehetőség.

A szervezett tanítóképzést megelőző időszak

A reformáció után még jó ideig nem létezett külön tanítói és tanári rend az evangélikus oktatásban. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy ne lettek volna iskolák. Sőt éppen ellenkezőleg, minden új gyülekezet a templom után, vagy azzal párhuzamosan hozzáfogott az „iskolaház” alapjainak lerakásához.

A tanítást ellátó személyek tekintetében sajátos kettősség tapasztalható: a külföldről hazatért, korszerű tudással rendelkező lelkészek mellett, a kézműves, iparos tevé-

kenységük kiegészítéseként tanítást is vállaló iskolamesterekről emlékeznek meg a korabeli kiadványok. A korai időszakban – a jelentős pedagógiai tevékenységet is végzők közül – említést érdemelnek a következők:¹

Erdősi János (1504–?) – mestere még Rotterdami Erasmus volt. Járt Wittenbergben is, a Sárvár melletti Ujszigeten nyomdászként, tanítóként, bibliafordítóként, nyelvészként és költőként szolgálja a reformáció ügyét. Később a bécsi egyetem tanára lesz.

Stöckel Lénárd (1510–1560) Melanchthon személyes barátja és nyolc évig tanító Eisenbenben. Hazatérése után Bártfán – melanchthoni mintára – elsőként alapít iskolát.

Ladivér Illés (1633–1686) zsolnai, majd bártfai rektor. Comenius elveinek hirdetője.

Az Eperjesen tanító *Czabány Izsák* Arisztotelészre építve már az atomokról értekezik. Tanártársa, az ugyanitt tanító *Bayer János*, pedig Bacon gondolataival ismerteti meg az érdeklődőket.

A pietizmus kezdetével hazánkban is élénk pedagógiai tevékenység bontakozik ki. Ennek legfontosabb magyar képviselői a győri konrektor *Bárány György* (1682–1757), aki le is fordította Francke: *Oktatás a gyermeknevelésről* című pedagógiai írását; számos monográfia, tanulmány foglalkozik részletezően a híres pozsonyi iskolaszervező és történész *Bél Mátyás* (1684–1749) munkásságával; nincsenek ugyan közvetlen kapcsolatban a pietizmussal, de jelentős a Sopronban tanító *Kövesdi Pál* és *Ribini János* munkássága is.

A bizonytalan és a gyengén jövedelmező tanítói állást az esetek többségében csak addig vállalták a lelkészek, ameddig valamelyik közösség meg nem hívta őket a jobban jövedelmező és elismertebb papi állásra. A lelkészi tevékenység vonzerejét az is növelte, hogy itt a járandóság egy részét természetben fizették és ez nagyobb védettséget jelentett a pénzromlással szemben.

A szemléltetés kedvéért érdemes néhány életrajzot is tanulmányozni, különös tekintettel arra, hogyan történik a lelkészi és a tanítói hivatás közötti váltás. Tessedik Sámuel szarvasi lelkész például mindkét feladatot ellátta. Bírálói szemére is vetik a lelkészi feladatok háttérbe szorítását. A vasárnapi igehirdetésbe szőtt felvilágosító jellegű ismeretek helyett „konkrétabb” bibliamagyarázatot várnak el tőle. A tanítói és a lelkészi hivatás együttes betöltése mellett további változatok léteznek, előfordul a tanítói pálya tisztviselői, vagy más közigazgatási munkára való cseréje. Werner György, az eperjesi iskola kiváló tanára városi jegyző lesz², vagy az ugyancsak eperjesi Bocatius Jánost Kassára hívják városi jegyzőnek, majd bírónak.

Gyakran előfordul, hogy a külföldről hazatért ifjú valamelyik előkelő főúrnál házi nevelői állást vállal. Ez számos előnnyel jár: a társasági viselkedés szabályainak megtanulása mellett lehetőséget nyújt a gazdag főúri magánkönyvtárak használatára, és nem elhanyagolható szempont az sem, hogy megfelelő kapcsolatokat biztosít a későbbi elhelyezkedéshez. Faluhelyen és az alsófokú oktatásban nem voltak ilyen magas szintű igények, sokszor minden képesítés nélküli, írni-olvasni tudó mesteremberek – kiegészítő tevékenységként – oktatási feladatokat láttak el. Az ilyen iskolamesterek közé sokszor méltatlan emberek is bekerültek, ahogy ez a fegyelmi vétségeket tárgyaló jegyzőkönyvekből tudható.³

Az eddigi felsorolás és az említettek munkásságának elemzése jól mutatja, hogy a reformációt követő időszakban Magyarország közvetlen, élő kapcsolatban van a „nyugati világgal”, amikor csekély időbeli eltolódással nálunk is megjelennek a legújabb tudományos elképzelések; a peregrinációból hazatértek többnyire a német hatás közvetítői, de megjelenik a holland, illetve kisebb mértékben az angol hatás is;

- a külföldről hazatért lelkészek amint lehet, hozzákezdenek a külhoni tapasztalatok hazai átültetéséhez;

- a legtöbben nemcsak egy szaktudomány művelői, hanem számos, különböző szakterületeik ismerői, sőt az egyes mesterségek gyakorlati fogásai iránt is nyitottak;

- a hazatérők mindig felvállalják a nem kis terhet jelentő szervezői feladatokat és a pénzügyi források megteremtését;

- értelemszerűen az így létrejött intézmények nem voltak tartósak, a pénzügyi és a személyi körülményektől függően, időnként beszüntették a működésüket, vagy éppenséggel újjáalakultak; ennek megfelelően a teljesítményük is rendkívül egyenetlen, virágzó periódusok váltakoznak stagnáló, vagy éppen visszaeső időszakokkal, attól függően, hogy éppen kit sikerült tanítónak megnyerni.

A tanítóképzés megoldása felé vezető úton újabb lépést jelentenek az 1707-es rózsahegyzi zsinat döntései. Az itt felszólaló eperjesi Szirmay Miklós utal arra, hogy a tanári pálya iránt érdeklődő ifjak néhány évig szerezzenek gyakorlati tapasztalatokat a gimnáziumban, ezután menjenek külföldre tanulni, és csak ennek befejeztével tegyenek képesítő vizsgát.⁴

1769-ben, a Pesten tartott kerületi felügyelői értekezleten már szóba került, hogy a pozsonyi, a soproni, az eperjesi és a késmárki főiskola rektorai és professzorai a lelkészekkel egyenlő rangba helyeztessenek.

Felhívták a figyelmet a tanári pálya iránt érdeklődők gondos kiválasztására és fokozott támogatásukra. Ha közülük valaki külföldi akadémiákra menne tanulni, akkor még egyszer akkora ösztöndíjat kellene neki adni, mint a teológusoknak. Sajnos ez a nagylelkű javaslat csak terv maradt!

Időközben a jó szervezőképességű és nagy tenni akarású Tessedik Sámuel volt az, aki igényes elméleti előkészületek – a filantrópok intézményeinek alapos tanulmányozása – után, 1780-ban Szarvason iskolát alapított. A (nép)tanítók teljes képzését ugyan még ő sem tudta felvállalni, de a magasabb évfolyamba járó gyakornokoknak, szeminaristáknak a reális és gyakorlati tárgyak mellett neveléstani alapismereteket is nyújtott.

A neohumanista hatások érvényesítésére törekvő Schedius Lajos is felismeri a tanítóképzés fontosságát. 1806-os tantervi javaslatában már kitér erre a kérdésre. Úgy véli, hogy a négy polgári osztályt és a líceum pedagógiai tanfolyamát elvégzett tanulók már taníthatnának a polgári iskola első három osztályában, a pedagógia tanárának felügyelete mellett. Elképzelése szerint ez lett volna egy későbbi tanítóképző szeminárium alapja.

Főleg a szomszédos települések tanító szükségletének biztosítására 1773-ban oktatási intézmény létesül Harkán, majd 1806-ban tartósabb alapításra kerül sor Sárszentlőrincen. Itt a három osztályos latin iskola (schola trivialis) tárgyai közé – a leendő tanítók, vagy inkább kántorok számára – felvették az éneket, a szépírást, a helyesírást és a magasabb számtan tanítását. Ebben az iskolában tanult 1831/32-ben és 1833-ban

Petőfi Sándor. 1853-ban az iskolát áthelyezik Bonyhádra, de itt már nem jelenik meg a tanítóképzés.

A korai – intézményesülés előtti kezdeményezésekből – látható, hogy minden esperség és kerület még külön-külön, önállóan igyekszik megoldani a tanító, vagy pontosabban fogalmazva a kántorok képzését.

Az intézményesített tanítóképzés megvalósulása

1820 körül már egyre halaszthatatlanabbá vált a tanítóképzés intézményes megoldása. Végül 1829-ben, Sopronban az evangélikus főiskola részeként Szabó József főiskolai tanárt és a gyülekezet orgonistáját bízták meg a tanítóképzés megszervezésével. Ez a kezdetleges képzés megmaradt egészen 1853-ig, amikor is a dinamikus Pálffy József kezdetett hozzá egy igazi tanítóképző létesítéséhez.

Talán nem érdektelen – főként a lelkészi–tanári munka váltakozásának tanulmányozása kedvéért – Pálffy József életútjának vázlatos áttekintése.⁵ Pálffy 1812-ben született, tanulmányait Sopronban kezdi, kapcsolatba kerül Kis Jánossal és a Magyar Társasággal. A hagyományos németországi tanulmányokra már nincs lehetősége, mert 1819-től fogva ettől eltiltották a protestánsokat. A bécsi egyetemen tanul teológiát, majd 1834–36 között Zay Károlynál lesz nevelő. 1836-ban a révkomáromi gyülekezet meghívja káplán-professzornak. Feladata a latin iskolára előkészülők oktatása. 1839-ben már Mentshelyen találjuk az ottani gyülekezet lelkészeként. Itt köt házasságot, és 1841-ben már Sopronban a gimnázium szintaxis professzora. 1842-ben búcsút mond a tanításnak és Nagy-Geresden lesz lelkész, egészen 1853-ig. Ekkor ismét Sopronba kerül és tizenhat évig, haláláig itt marad. Pálffy József vázlatos életrajza is jól példázza az előző részben bemutatott jellegzetességeket, legfőképpen pedig a tanári és a lelkészi tevékenység váltogatását.

A tanítóképzéssel kapcsolatban az 1853-as soproni szabályzat a következőképpen intézkedik: „Az iskolatanítói seminárium célja az egyházkerület számára ügyes iskolatanítókat nevelni. Ide oly ifjak vétetnek fel, kik a négy algymnasiumi osztályt elvégezték, s iskolatanítói pályára készülnek. A seminarium 3 évi tanfolyamra oszlik. Nőve: 1-dékei meghatározott számmal ingyen vétetnek fel a tápintézetbe, s a harmadik évi tanfolyamban tandíjat sem fizetnek; ezért azonban kötelesek a magyar isteni szolgálat alkalmával a karénekekben részt venni s az ügyesebbek közülök az algymnasiumbeli növendékeket a szépírásban s gymnastikában gyakorolni.”

Kezdetben Pálffy még csak úgy tudta a tanítóképzést – 9 növendékkel – elindítani, hogy a növendékek felmentést kaptak görög nyelvből és helyette neveléstant, katechézist és zenét tanultak. Az 1854-es tanévtől a tanítóképzés rendje a következőképpen alakul: Az *első tanfolyam* két évig tart. A növendékek a görög nyelv kivételével minden tárgyat együtt tanulnak az algimnázium 3–4. osztályával, és kiegészítésként heti 6 órában éneket, kottairást és olvasást, zongorázást, valamint heti két órában szépírást és fejbeli számolást tanulnak.

A *második tanfolyam* szintén két évig tart. A növendékek a gimnázium 5–6. osztályát

magántanulóként hallgatják. Folytatják a korábbi tárgyak tanulását. Kiegészítésként az „iskolamesteri alkalmazástan”, a katechetika, a hegedű és a rajz tanulása jelenik meg. A *harmadik tanfolyam* egy évig tart, és heti 12 óra gyakorló tanításból áll. Folytatódik a zene- és rajztanulás – kiegészülve az orgonálással, megjelenik a kertészeti munkák gyakorlása.

A tanítóképző létrehozásáról szóló dokumentumok tartalmi elemzése arról tanúskodik, hogy feltűnően sokat – a terjedelem majdnem 3/4 részében – a pénzügyi finanszírozás kérdéseivel foglalkoznak. Az önfenntartó evangélikus oktatásnál ez minden alapítás kiindulópontja, és ebből adódóan a működésre és a szervezeti formára döntő hatással van.

A szervezeti forma egyfajta zárt rendszer jelleget ölt, ahol az ok-okozati összefüggések rögtön anyagi vonzattal együtt jelennek meg. Ilyen szabályok például a következők: ha az egyházkerületnek tanítóra van szüksége, akkor évi 60 koronát befizet a képezde fenntartásra, és így egyúttal jogot nyer egy növendék küldésére. Esetleg alapítványokról, egyesuletekről és más stabil támogatási formáról gondoskodnak, ennek segítségével tudják megoldani a tanárok fizetését (ez kezdetben 1 főállású tanárt és több óraadót jelent).

Az evangélikus lelkület fontos része a mértéktartás, a jó arányérzék. Ez jól megfigyelhető a tanulóktól beszédett tandíjon: 1859-ben a fenntartási költség növendékeként már 96 korona; az egész díjat azonban csak a növendékek fele fizeti, a másik fele három csoportra osztható: egyesek 64 koronát, mások 32 koronát, és hét növendék semmit sem fizet. A szűkös anyagi lehetőségek ellenére nem jellemző a garasoskodás; az alapítás idején három tanárt (Kolbenheyer Mórt, Király József Pált és Pálffy Józsefet) németországi tanulmányútra küldenek; a taneszközök beszerzésekor egyszerre tíz zongorát (!) vásárolnak. Említést érdemel az intézmény alapításához nyújtott jelentős külföldi segítség: Vajon mi vezérelte Murmann Péter bécsi bankárt, vagy a lipcsei Gusztáv Adolf Egyesületet hogy 3.000–3.000 koronával járuljanak hozzá a magyar evangélikus tanítóképzés megvalósításához?

Összegezve a pénzügyi finanszírozás megvalósításából kiolvasható tendenciákat, megállapítható, hogy ez a zárt rendszer – a pénzügyi helyzetből adódó gyors visszacsatolás révén – igen gyorsan és hatékonyan reagál a környezeti kihívásokra. Mindez pontosan ellentétes a nagy konzisztóriumok működésével, ahol a közös megegyezés szükségessége miatt rendkívüli módon elhúzódik a döntési folyamat. A gazdasági szükségszerűség gyorsító hatása és a demokratikus mozzanatok lassító befolyása létrehozza az egyensúlyt, ez biztosítja a kiegyensúlyozott működést.

Érdekes lehet az ilyen módon előkészített pedagógiai tevékenység tartalmi elemeinek a vizsgálata, mindez jelenti:

- 1) a különböző óratervek összehasonlítását,
- 2) a tanárok szerepével, megbecsülésével kapcsolatos rendelkezések tanulmányozását,
- 3) a taneszközök, tankönyvek elemzését, és
- 4) a gyakorlóiskola működésének bemutatását.

Az 1874. évi általános óratervezet					
	Tantárgyak	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	Heti óraszám tanárra nézve
1.	Vallástan és katechisatió	2	2	2	4
2.	Neveléstani tárgyak				
	a) Neveléstan	-	-	2	10
	b) Oktatástan	-	2	-	
	c) Tanítási gyakorlatok	-	-	4	
	d) Neveléstörténelem	-	-	2	
3.	Magyar nyelv és irodalom	3	2	2	7
4.	Német nyelv és irodalom				
	Nem németajkúaknak	2	2	2	6
	Németajkúaknak	2	2	2	
5.	Mennyiségtan				
	a) Számtan	2	2	1	7
	b) Mértan	-	-	2	
6.	Földrajz és történelem	5	5	-	5
7.	Természettudományok	4	4	-	4
	Mezőgazdaszat	-	-	1	1
8.	Művészeti tárgyak				
	a) Ének	2	1	-	4 7 3 4 4 1 2
	b) Karének	1	1	1	
	c) Zongora és orgona	2	2	1	
	d) Zeneszerkesztés	-	2	1	
	e) Hegedű	2	1	1	
	f) Rajz	2	2	2	
	g) Szépírás	1	1	1	
	h) Gyorsírás	2	2	-	
9.	Testgyakorlat	2	2	2	2
	Heti órák összege a tanulók számára	32	33	27	71

A különböző óratervek összehasonlítása

A három általános óratervezet – az 1874-es, az 1884-es és az 1907-es – jó kiindulási anyagot nyújt az elemzéshez.

Az 1874. évi óratervezet értelemszerűen a vallástanal kezdődik és ezt rögtön a pedagógiai tárgyak követik. Az első évben, amikor a tanítójelöltek még csak közelednek a tanítói hivatáshoz, bátran elhagyják a neveléstant, második évben a jól megragadható oktatástan-

Az 1884. évi általános óraterv						
	Tantárgyak	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	Tanári óraszám
1.	Vallás	3	3	4	4	7
2.	Neveléstani tárgyak					
	a) elmélet	2	3	2	1	8
	b) gyakorlat	2	2	2	10(12)	3
3.	Magyar nyelv	4	3	2	2	11
4.	Német nyelv (a német és a nem német ajkúak megosztva)	2-2	2-2	2-2	2-2	8
5.	Mennyiségtan	3	2	3	1	10
6.	Történelmi tárgyak	3	2	2	2	4
7.	Természettuds. Tárgyak					
	a) term.rajz és vegytan	2	2	2	2	4
	b) kertészet			1	1	1
8.	Ének és zene					
	a) énektan, egyh. énekek	1	1	1	-	1
	b) karének	2	2	2	2	2
	c) zongora és orgona	3-3	3	2	1	11
	d) hegedű	2	1	2	2	4
9.	Rajz és szépírás	2	2	1	-	3
10.	Testgyakorlat, tűzoltás	2	2	2	2	2
11.	Háziipar	2	2	2	1	7
	Heti órák összege	34	33	32	33 (35)	86

nal foglalkoznak, a harmadik évre a tanítási gyakorlattal párhuzamosan tanítanak neveléstant és neveléstörténetet. Így az utolsó évben pedagógiával foglalkoznak a legtöbbet, összesen heti 8 órát, ami jelentős időtartam a heti 27 óra tanulmányi időszakból.

A fennmaradt dokumentumok alapján lehetőség van egy tíz évvel későbbi óraterv tanulmányozására.

A legfontosabb változás a mintegy tíz évvel korábbi óratervhez képest, hogy megnőtt a képzési idő, mégpedig egy egész évvel. Ez magától értetődően egészen más tananyag elrendezést tesz lehetővé. A 4. évben egyébként domináns szerepe van a tanítási gyakorlatnak, heti 10–12 óra. Új mozzanat a természettudományon belül a vegytan kiemelése, valamint a praktikus, gyakorlatias ismeretek megjelenése, pl. háziipar, tűzoltás.

További megjegyzések az óratervekkel kapcsolatban:

- A vallástani órák száma folyamatosan nő, az utolsó óratervben már vallástani gyakorlat is van.
- A neveléstani kezdetben a klasszikus felosztást követi: oktatástani, neveléstani,

Az 1907. évi általános óraterv						
	Tantárgyak	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	Tanári óraszám
1.	Vallási tárgyak a) elmélet b) gyakorlat	3 -	2 -	3 1	3 -	8 1
2.	Neveléstudományi tárgyak a) elmélet b) gyakorlat	2 -	3 -	2 2	2 11	9 28
3.	Magyar nyelv és irodalom	4	4	3	3	14
4.	Német nyelv	2	2	2	2	8
5.	Mennyiségtan	3	3	2	2	10
6.	Földrajz	2	2	2	-	6
7.	Történelem	3	3	2	-	8
8.	Alkotmánytan	-	-	-	2	2
9.	Természettudományi tárgyak a) természetrajz és kémia b) természettan c) gazdaságtan	2 - -	2 - 1	3 2 2	- 2 2	7 4 5
10.	Ének és zene a) ének-és zenetan b) karének c) zongora és orgona d) zeneszerkesztés e) hegedű f) zenekar (fakultatív)	1 - 3(2) - 2 1	1 2 2 - 1 1	1 2 2 1 1 1	- 2 1 1 1 1	3 2 8 1 5 1
11.	Rajzolás és szépírás	3	3	1	1	8
12.	Testgyakorlatok	3	3	1	1	4
13.	Kézügyesség	-	1	1	2	4
	Heti órák összesen	32	35	38	40	147

neveléstörténelem és neveléstani gyakorlatok a sorrend. Később az elméleti órák számában nincs jelentős változás, de jelentősen több a gyakorlat: a kezdeti heti 4 óra helyett 12–13 órára növekszik.

- A nemzeti jelleg erősödése miatt a magyar nyelv óraszámja fokozatosan nő, a német nyelv tanulására fordított idő pedig változatlan marad.

- A számtant és mértant is jelentő mennyiségtan oktatása egyre fontosabbá válik.

- A korai időszakban még összevontan tanított történelem és földrajz különválik, sőt további tárgyak jelennek meg – tükrözve a megváltozott társadalmi szükségletet –, pl. alkotmánytan.

- A természettudományi tárgyak oktatása egyre differenciáltabbá válik, a természetrajz és a vegytan önálló megjelenése mellett gazdaságtani ismereteket is tanítanak. Fokozatosan bővül a mezőgazdasági és a kertészeti ismeretek oktatása. Önálló tanfolyamként jelenik meg a kertészeti ismeretek, a szőlészet, a gyümölcsfaoltás, valamint a selyemtermesztés és a háziipari ismeretek oktatása. Szervezetileg érdekes ennek a megvalósítása: a szekszárdi felügyelő tanfolyamot tart a selyemtermesztésről, a méhészet oktatására pedig „méhészeti vándortanítót” hívnak meg. A mezőgazdasági ismeretek előtérbe kerülése a képzés során a tanító helyi, az adott faluközösség fejlődését személyes példamutatással alakító szerepére utal.

- A művészeti nevelés kiemelt területe az ének, a karének, a zongora, az orgona és esetenként a hegedű tanítása. A gyülekezetek számára rendkívül fontos volt a zeneileg jól képzett, szép hangú kántortanító. A művészi nevelés kiegészül még rajz, szép- és gyorsírás oktatással. A képzési idő közel 1/3 részét fordítják művészeti nevelésre.

Az óratervek összehasonlítása, elemzése plasztikusan mutatja a falusi társadalomban vezető, felvilágosító szerepű – a neveléstanban, mezőgazdasági és háziipari ismeretekben, valamint a művészetben is jártas – (nép)tanító, igényes képzésének lépésről-lépésre, a társadalom aktuális igényei és lehetőségei által meghatározott megvalósulását.

A tanítók-tanárok szerepével, megbecsülésével kapcsolatos rendelkezések

Az evangélikus nevelés kialakulásától kezdve meghatározó szerepet tulajdonít a tanítói-tanári személyiségnek, és az iskola legfontosabb „hatótényezőjének” tartja. Ennek megfelelően – ezt szem előtt tartva – alakulnak, formálódnak a tanítókra vonatkozó rendelkezések. Ez azért fontos, mert ezeket nem a pillanatnyi érdekek, lehetőségek befolyásolják, ami bizonytalansághoz és nyugtalan lelkiállapothoz vezetne, hanem a tanári személyiség kitüntetett fontosságának a tudata hatja át az összes rendelkezést.

Mindez az intézkedések olyan egymásra épülő rendszerét jelenti, amelyek szerint a legfontosabb teendők írásban, vagy az íratlan hagyomány által vannak szabályozva. A teljesség igénye nélkül ez a következő mozzanatokat jelentheti: a tanítójelölt kiválasztását, a taníttatás költségeinek biztosítását, a külföldi tanulás költségeinek előteremtését, a tanító vagy a tanár meghívását, választását, az előrelépés fokozatainak meghatározását a tanítói-tanári pályán és az ennek megfelelő természetbeni és pénzbeli javadalmazási rend kidolgozását, a tanítóval kapcsolatos kinyilvánított és latens elvárások rendszerét, a tanító jutalmazásának, elismerésének, szükség esetén fegyelmi felelősségre vonásának problémakörét. A tanári elismerés szép példája az evangélikus egyházban: a kiváló tanárok arcképének megfestetése és a díszteremben történő elhelyezése, valamint a nyugállományba helyezett, vagy megbetegedett tanárokról való gondoskodás.

A soproni iskola gyakorlatából a tanárokat illetően két jellegzetesség érdemel említést:

- 1) a tanítóképzést kezdetben 1 főállású tanár és számos óraadó jelentette, de 1906-ban is csak 6 főállású tanárral oldották meg a tanítóképzést;
- 2) a tanárok sohasem csak a szó szoros értelmében vett tanítással foglalkoztak, ha-

nem legalább annyi, vagy még több időt szenteltek a tanítás feltételeinek, pénzügyi lehetőségeinek megteremtésére.

Az igazgatók szintjén ez alapítványi és más pénzforrások megszerzését jelenti, de szaktanári szinten is minimum a szertár és könyvtár működtetéséhez szükséges gazdasági alapok megteremtését várják el. Sok esetben tapasztalható, hogy a tanító, a tanár nem megkapja, hanem megteremti az igényesebb működés feltételeit.

A használatos tankönyvek, taneszközök kérdése

A kérdésnek két vetülete van: az egyik a kialakuló népiskolában használatos tankönyvekre és taneszközökre vonatkozik, a másik pedig a tanítóképzéshez szükséges kiadványokat érinti.

A népiskolai tankönyvek – főleg az ABC-s könyvek – kialakulásával, azok tartalmi sajátosságaival kimerítően foglalkozik a szakirodalom. A tanítóképzés korai időszakában még nem álltak rendelkezésre megfelelő tankönyvek a neveléstan tanítására. Kezdetben főleg a külföldön tanult tanárok szóbeli előadása, ennek diktálás útján történő lejegyzése és az erről való beszélgetés képezte a pedagógiai tárgyak oktatásának nyersanyagát. Alkalmoszerűen használták a német szakirodalomból fordított kiadványokat, például Bárány György és mások fordításában.

Örvedetes, hogy a tanítóképzők létesítésével párhuzamosan elkezdődik a neveléstan irodalom gyarapodása. Az útmutató jellegű tantervek mellett megjelenik a népiskolai tanítók munkáját szabályozó utasítás. Ilyen például Pálffy József: *Utasítás evangélikus népiskolai tanítók számára* (Pest, 1861.) című munkája. A 80 fejezetből álló mű három fő részből áll: 1. a népiskola és a népiskolai tanító feladata, 2. a népiskolai oktatás tartalma és 3. a népiskolai nevelés kérdései.

A taneszközök az evangélikus oktatás során mindvégig kiemelten fontosak. A megfelelően képzett tanító után a legfontosabb tényezőt jelentik az oktatás sikeressége érdekében, ezért a gyülekezetek sokszor erejükön felül költöttek könyvek, térképek beszerzésére és a szertárak berendezésére. A taneszközök biztosításánál az öntevékenységet sem hanyagolták el; számos esetben készítettek herbáriumokat, ásványtani és éremtani gyűjteményeket. Alkalmanként előírták, hogy a szünidőről illik mindenkinek valamiféle „természeti érdekességet” magával hoznia, és azt a szertár számára leadni. A taneszközök biztosítása szorosan összekapcsolódott az önképzőkörök működésével, hiszen a szertárak rendezése, bővítése és az elmélyültebb tanulói foglalkoztatás ehhez, az oktatást szervesen kiegészítő tevékenységhez kapcsolódott.

A gyakorlóiskola szervezete, működése

A soproni tanítóképzőben 1883-ban jött létre a 4. osztály, kifejezetten a gyakorlati képzés erősítésére. Ez egyúttal az önálló gyakorlóiskola létesítését jelentette. A gyakorlótanítások szervezeti formája a következőképpen alakult: a II. évfolyam hospitálással és a tapasztalatok lejegyzésével készült a majdani tanításra, a III. évfolyam növendékei a mintaleckék alapján próbatanításokat végeztek, a IV. évfolyam pedig heti 8–10 órában órarend szerinti tanítást végzett. Minden növendék megkapta az előkészítő órán a heti tananyagot órák szerinti bontásban. Ezt mindenki kidolgozta és bevezette a rendes

tantárgyi füzetébe. Aki ki volt jelölve a tanításra, az teljes részletességgel kidolgozta a tananyagot, ezt bemutatta a gyakorlóiskola vezetőjének, majd ennek jóváhagyása, illetve a szükséges javítások elvégzése után, a tananyagot kívülről megtanulta és szükség esetén fel is mondta. Ilyen előkészületek után léphetett a tanítójelölt a gyerekek elé.

A gyakorlóiskola valójában két tantermet jelent: az egyikben az 1. és a 2. osztály tanul két csoportra bontva – két tanítóval: az egyik tanító vallástant, számtant, beszéd- és értelemgyakorlatot, a másik tanító írást, olvasást, nyelvtant, szépírást, rajzot, éneket, és gyakorlati foglalkozást tanít. A 3. és a 4. osztály jár a másik terembe – már három csoportra bontva: az egyik tanító vallást, számtant és német nyelvet, a másik tanító magyar nyelvtant, olvasást és szépírást, a harmadik tanító pedig földrajzot, éneket, rajzot, testgyakorlást és kézügyességet tanít.

Minden növendék két és fél hónapig tanítja a maga tantárgycsoportját és az évnegyed végén vizsgákat tart az elvégzett tananyagból. Minden tanításon jelen van egy akkor éppen tanításra be nem osztott növendék is – ez általában minimum három napig ugyanaz a személy –, az ő feladata a bírálati napló vezetése, amit azután minden héten a bírálati órán beszélnek meg a gyakorlóiskola vezetőjének irányításával, amely megbeszélésen minden tanítást és bírálatot végző növendék kötelezően jelen van.

A külföldi – főleg német – tanítóképzők gyakorlatának átvétele, illetve ennek összhangba hozása a helyi viszonyok adta lehetőségekkel megteremtette annak a feltételeit, hogy jó szervezéssel a minimális feltételek mellett (két tanterem, egy vezetőtanár) mégis eredményes munkát lehetett végezni.

1845-ben Wimmer Gottlieb Ágost (1791–1863) vezetésével Felsőlövön is tanítóképző létesül. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* megjelent cikkeiben (1845. 211–227. o.) az alapító bírálja a korabeli viszonyokat, mert előfordul, hogy korhelyek, semmirekellők és a „gimnázium söpredéke” megy tanítónak. Úgy véli, hogy a három falusi osztály mellé egy negyediket kellene indítani, és itt a 13–18 év közötti fiúkat tanítónak lehetne képezni, ha jó tanulmányi előmenetelt tanúsítanak és beszélnek magyarul, illetve németül. Három éven keresztül „iskolamester-inasok” lennének és gyakorolnák az orgonálást. Ha megfelelően találtak, legényekké lépnek elő, és négy év múlva iskolamesterré lehetnek. Wimmer a népből akarta kiválasztani a leendő tanítókat, ezért is nevezte intézményét a „szegény tanítók” szemináriumának. A nem nagy létszámú intézmény – 12–15 növendék – főleg a német tanítóképzés módszereit alkalmazta. Egyik tanára, Kühne Ferdinánd maga is Berlinben tanult, és Diesterweg módszereit, azaz a német népiskolai didaktika újításait (üteny írást, hangoztató módszert, pálcikákkal való számolást) igyekezett átültetni a magyar népiskolai gyakorlatba. A felsőlövői tanítóképző kevésbé tudott megfelelni a későbbi követelményeknek és fokozatosan elsorvadt.

Hosszadalmas, mintegy tízéves előkészület után – melyben Hunfalvy Pál és Vandrák András játszik fontos szerepet – 1847-ben létrejön a Tiszai Egyházkerületben, Nyíregyházán egy tanítóképző. A szabadságharc és az azt követő megtorlás miatt azonban csak 1858-ban tudja folytatni tevékenységét. A szervezetre vonatkozó koncepciót Sóhalmy Samu János és Vandrák András dolgozza ki. Maga a tanítóképzés egy hároméves tanfolyamból áll, amelyben a harmadik évet gyakorlásra szánják. Az intézmény

azonban – főleg az alaptőke hiánya miatt – csak tengődik, így 1873-ban áthelyezik Eperjesre. Az itteni főiskola négy tanintézetből áll: teológiából, jogakadémiából, főgimnáziumból és tanítóképzőből. Tanárai közül többen a Magyar Tudományos Akadémia tagjai. A nagy hagyományú városban a sopronihoz hasonlóan igényes tanítóképzés alakul ki. Eperjesről kezdeményezik – Gömör János nevéhez fűződik – 1907-ben, az Országos Evangélikus Tanáregyesület létrehozását. Trianon után azonban az eperjesi főiskola elveszett az evangélikus nevelés számára.

1845-ben Szarvason kezdődik meg a néptanítók képzése. Az oktatás a főgimnázium azon 6., 7. és 8. osztályos növendékeire épült, akik a tanítói pályát választották. Ezért tanulmányaik kiegészítéseként nevelés- és oktatástant, zenét és éneklést tanultak, valamint gyakorlati tanítással is próbálkoztak. Az intézmény 1907-ben önállósult, majd később tanítónőképzővé alakult át.

Hasonló körülmények között létesült tanítóképző 1881-ben Selmecebányán. Ez az intézmény 1911-ben önállósult és Trianonig működött.

Nagyon rövid ideig 1866-tól 1874-ig Nagyrőcén, szlovák tannyelvű tanítóképző működött, ennek legfőbb célja a szlovák nyelvű kántorok képzése volt.

Az evangélikus egyházban több alkalommal is előkerült egy közös protestáns tanítóképző felállításának gondolata. Több tervzet készült ezzel kapcsolatban – például Szőnyi Pál értekezése a Pesten felállítandó protestáns preparandiáról (1846) –, de ezek sohasem valósultak meg.

Tanítóképzés a két világháború között

A soproni tanítóképző fejlődését jelentősen akadályozták a két világháború eseményei. 1914-ben ugyan kaptak állami támogatást egy új épület létesítésére, de a háborús események miatt a további munkálatok megszakadtak. Ezután pedig csak Klebelsberg Kunó minisztersége idején nyílt újbóli lehetőség a fejlesztésre.⁶ 1938-ban *A gyakorlati középiskoláról* rendelkező új törvény a népiskolai tanítóképzés új szervezeti formájaként a *liceumok* kialakítását tűzi ki célul. A liceum négy osztályos középiskola. Feladata a tanulókat vallásos alapon és nemzeti szellemben erkölcsös polgárrá nevelni és gyakorlati irányú műveltséghez juttatni. Ez a fiúk esetében gazdasági, leányok esetén háztartási ismereteket jelent. A liceum meghatározott főiskolákon – a tanítóképző akadémiákon, Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, a Ludovika Akadémián – való továbbtanulást is lehetővé tesz. A törvény intézkedik a tanítóképző *akadémiákról* is. A két évfolyamos, kötelezően bentlakásos intézmény célja a növendékeknek a nemzeti művelődés szellemében, elméleti és gyakorlati képzéssel megvalósuló előkészítése a tanítói hivatásra. Egy évfolyamra – a liceumi érettségi bizonyítvány alapján – legfeljebb 25 növendéket lehetett felvenni. Az óraterv hit- és erkölcsstant, elméleti és gyakorlati pedagógiai ismereteket, magyar művelődési és társadalmi ismereteket, gazdasági és egészségügyi tárgyakat, éneket és zenét valamint testnevelést foglal magában. Az akadémia államvizsgával fejeződik be. A törvény megalkotása, a színvonal emelése mellett, a tanító és főleg a megszorodott tanítónő-képzők „tanítói túltermelése” ellen

irányult. Ennek részeként az evangélikus egyház csak két akadémia fenntartására kapott lehetőséget. Az eldöntendő kérdés pedig az volt, hogy a két férfi tanítóképző akadémia – a soproni és a miskolci – maradjon-e meg, vagy a szarvasi tanítónőképző.

Molitor Gusztáv, a miskolci tanítóképző igazgatója 1938-ban írt vitairatában⁷ egyértelműen a két férfi tanítóképző mellett áll ki. Indokolása szerint a szarvasi tanítónőképző valójában úgy jött létre, hogy elegendő fiú növendék hiányában az intézményt az államsegély megvonása fenyegette, és ezért kérte Nikelszky István akkori igazgató 1917-ben a tanítónő-képzővé való átszervezést. Tizennyolc év alatt ezernél is több evangélikus leány szerzett itt oklevelet. 1938-ban 60 fő tesz képesítő vizsgát. Az evangélikus egyháznak viszont csak évi 5 tanítónőre van szüksége, így az évi tanítónő szükséglet tizenkétszeresen biztosítva van. 1937-ben a 392 evangélikus népiskolában összesen 723 tanító van, ebből 100 a tanítónő. Molitor Gusztáv szerint az egyház érdekei, és főleg a falusi viszonyok a férfi tanító előtérbe helyezését igénylik. Az evangélikus tanítóképzés további aktuális problémáit taglalja Rozsondai Károly soproni igazgató tanulmánya.⁸ Az evangélikus oktatásügy egészére vonatkozó értékelésében fő problémának látja, hogy az 1 óvoda, 394 népiskola, 1 polgári iskola, 2 tanító és 1 tanítónőképző és a 10 gimnázium mellett (1935-ös adatok) nincs egyetlen gazdasági, ipari, kereskedelmi iskolája sem az evangélikus egyháznak. A 10 gimnázium ugyan nagyon fontos, de ide nagyszámú más vallású tanuló is jár (Aszódon kétszer annyi a római katolikus, Nyíregyházán pedig kétszer annyi a református, mint az evangélikus tanuló). A líceumok és az akadémiaák létrehozása miatt új tanterveket és rendtartást kell készíteni, fokozni kellene a tanítók teológiai tájékozottságát, megoldatlan a líceumi és az akadémiai tanárok utánpótlása, a pályázatokra alig van jelentkező. A gyakorlati ismeretek, a falusi életmód ismeretének a hiánya állandó gond. A kisebbségi gyülekezetek iskoláiban nyelvi gondok vannak, kevés a szlovák és a német nyelvű tanító. Visszásságok tapasztalhatók a tanítók választásánál – előfordult, hogy azok kaptak előbb egyházi állást, akiket egyházi érdekből tanácsoltak el a tanítóképzőből, és máshol szereztek oklevelet.

A már említésre került miskolci tanítóképző a hányatott sorsú nyíregyházi, majd eperjesi képző utóda. 1918-ban, miután cseh katonai csapatok megszállták Eperjest, egyre nehezebb lett az ottani tanítás, így a Tiszai Evangélikus Egyházkerület elrendelte az iskola Miskolcra költöztetését, ahol 1920-ban elkezdődött a tanítás. A képzési rendszer lényegében megegyezik a soproniakéval. Pozitív fejlemény, hogy a gyakorlati tanításban egyre érezhetőbbek a gyermektanulmányi mozgalom módszerei és célkitűzései. A tanítójelöltek tapasztalatokat szerezhetnek a tanulók testi állapotának felmérésében, az emlékezet, a figyelem és a felfogástípus vizsgálatának módszereiben. Pontos rendszere volt a tanítóképesítő vizsgáknak is. Az írásbeli és a szóbeli részből álló vizsgának két elnöke is volt: egy világi, a tanítóképzésben járatos személy; és egy egyházi, a mindenkori evangélikus püspök. Az 1935-ben megtartott írásbeli vizsga feladatai közül néhány: „számtan: 1876.32 P örökségemet kölcsönadtam 6.5%-os kamatláb mellett 3 hó 18 napra, majd kamattal együtt 5%-os kamatláb mellett 2 hó 23 napra. Mennyi pénzem maradt, ha a végösszeg 12.5%-át jótékony célra, 3/8-át pedig utazásra

költöttem? Magyar nyelv és irodalom: Melyik költő hatott a legjobban tanítói egyéniségem kialakulására? Neveléstan: A tanító felelőssége a gyermek és a társadalom szempontjából.”⁹

A tanárképzés alakulása

A tanárképzés a tanítóképzéshez hasonlóan kezdetben a teológiai képzés részeként valósult meg. A különböző evangélikus tantervekben viszont már megfogalmazódik a tanárképzés igénye.

A Schedius-féle tanterv azt javasolja, hogy a líceumokban létesüljön pedagógiai intézet, legalább egy, a pedagógiát és a tanult elvek gyakorlati alkalmazását is oktató tanárral. Továbbá javasolja, hogy a külföldi egyetemekről hazatért ifjak egy évig tanítsanak az őket ösztöndíjban részesítő egyházkerület valamelyik iskolájában.¹⁰

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* (1844. 19–20. szám) a következő tervezet olvasható: „az egyes főiskolai tanárok vezetése mellett saját szaktudományok módszeréről értekezzenek az ifjak előtt. Ezek pedig szintén ily tárgyú munkáikat olvasnák fel és neveléstani munkákat kivonatolnának. Ezenkívül hospitálnának a különböző tanórakon és a szaktanár és elnök jelenlétében magok is tanítanak.”

Az evangélikus tanárképzést az Entwurf intézkedései lendítették ki a holtpontról azáltal, hogy kiterjesztették a középiskolai képesítő vizsgálatot a protestáns iskolák tanáraitra is.

1863-ban az egyetemes egyházi gyűlés határozatot hozott a tanári képesítő vizsgálat megtartására. A határozat 9 pontban szabályozza a teendőket, rendelkezik a jelentkezés módjáról, a felállítandó bizottság összetételéről, a vizsgálatok helyéről, a vizsgadíjról és a jegyzőkönyvezés módjáról. Maga a vizsga három – írásbeli, szóbeli és gyakorlati – részből áll. Az írásbeli vizsga témáit egy bizottság jelöli ki. A vizsgázó pedig az általános műveltség témakörében két dolgozatot készít: egyet azon a nyelven, amelyen tanítani fog, a másikat pedig latinul. A vizsgálat anyagát részletesen szabályozza a 6. pont: „A vizsgálat maga legyen háromféle: úgy mint az általános ismereteket és tudományt illető, melyek és mely nélkül egy tanár sem lehet el, akár al- akár a felgimnáziumban tanít, s akármely szakra készült is, a *szakbéli* vizsgálat; és végül a gyakorlati próbatétel a tanításban. Az általános vizsgálatnál a vallás (illetőleg hittudomány) és egyházi történelem, az egyetemes és hazai történelem, a latin, német, magyar és az illetőkre nézve a szláv nyelvekben való jártasság; a természettudomány legszélesebb jelentésben, amennyit azokból gimnáziumi terv szerint tudni kell, a matematika hasonlóképp ily értelemben; végre a pszichológia és a logika jönnek leginkább tekintetbe. – A szakbéli vizsgálat az illető szakot jelenti, abban a terjedelemben, melyben azt szakbéli tanárnak tudnia kell. A gyakorlati próbatétel egy gimnáziumi osztályban történik, mely alkalommal az illető megmutatja, mint tud tanítani.”¹¹

A tanárképzés megoldására született tervezetek közül figyelmet érdemel még Petz Gyula szarvasi tanár elméleti és gyakorlati képzésre vonatkozó javaslata, valamint

Vandrák András 1870-ben írt tervezete. Ez utóbbi szerint „rendes tanárságra jogosító vizsgálatot tehet, ki a fennálló rendszerben teljes gimnáziumot végzett, kielégítő érettségi vizsgát tett, a honi vagy külföldi egyetemet és jelesebb gimnáziumokat látogatta, vagy azokban már pótló vagy segédtanári szolgálatoakat tett, vagy ezek helyett gimnáziumi pályán, mint magánnevelő jó sikerrel s legalább két éven át működött, és mindezeket bizonyítványokkal igazolhatja.”¹²

Ismeretes még egy Nyíregyházáról származó javaslat, Farbak József munkája.

A számos tervezet megvalósítását az 1883-i törvény tette feleslegessé, mert ettől kezdve az evangélikus iskolák tanárai is állami oklevelet szereznek.

Hogy az önálló evangélikus tanárképzés igénye nem merült teljesen feledésbe, azt tanúsítja Schneller István 1888-as programja, aki a pozsonyi teológiai akadémiát szerte volna tanárképző intézettel bővíteni. Schneller István az evangélikus autonómiát a nevelés terén igazából látszólagosnak tartja. Pedagógiájának legfontosabb eleme a tanár személyisége: „A tanár s nem a betű, nem a rendszer az iskolának lelke; igaz protestáns szellemű tanárok minden iskolát a protestáns egyház veteményes kertjévé alakítanak át! ... A protestáns szellemű elvhű, hivatásuk tudatára emelkedett, bensőleg szabad és önálló tanárok száma mi tovább kihaló félben van. Tanáraink képzése és képesítése nincs kezünkben; s azon hely, az ott uralkodó szellem, – a honnan tanárainkat vesszük, nem alkalmas eme szellemben való megerősödére. – Igenis, nincs bizalmunk, hogy a pesti egyetemen végzett és ott képesített tanáraink eme szellem örökösivé válhassanak.”¹³

Schneller a fejlődő Budapestet alkalmatlannak találja a protestáns lelkületű tanárok képzésére, de még ennél is veszélyesebbnek tartja az államnak, illetve ezen keresztül a miniszternek való kiszolgáltatottságot, hiszen ő dönt a tanár minden személyes ügyében. Így nem csoda, hogy a tanárok nem hallgatnak az igazgatóra, a püspökre, a felekezetre sem.

Érdekes Szelényi Ödön javaslata¹⁴, aki azt javasolja, hogy a tanárjelöltek egyetemi éveik befejezése után gyakorlati évüket töltsék valamelyik evangélikus középiskolában, és ezen idő alatt végezzenek el egy rövid teológiai kurzust, majd év végén tegyenek összevont vizsgát pedagógiából az egyetemen, összevont teológiai vizsgát pedig az egyházkerületi bizottság előtt.

Összefoglalva az evangélikus tanítóképzés tapasztalatait a következő főbb jellegzetességek tárulnak fel:

- Az evangélikus gyülekezetek mindig is az „egyház veteményes kertjének” tekintették az iskolát, és ennek megfelelően is kezelték.

- A tanító személyiségére, megbecsülésére kiemelt figyelmet fordítottak, és őt tekintették az iskola legfontosabb részének, ezt számos módon fejezték ki.

- A kezdeti – teológiától való elválás után – nagy eredmény az önálló tanítóképzők létrejötte, de később éppenséggel a tanítók hiányos teológiai műveltsége okoz problémákat, és ezt tanfolyamokon kell pótolni.

- Mindenkor modellértékű az önmaga munkafeltételeit megteremtő, fejlesztő tanító, akinél a továbblépés minimuma a saját tankönyv(ek) megírása.

- Az evangélikus tanárképzés sohasem sétált be a humán és a reál műveltség szétválasztásának csapdájába, hanem mindkettőt egymás mellett, igényesen művelve, egyformán fontosnak tartotta.

- Az evangélikus vallás lényegéből eredő önállóság, időnként – főleg a lassú döntési folyamat miatt – terhes is lehet, nehézkessé teszi az intézmények működtetését, amin csak részben segítettek a 19. századi közös tantervek.

Jegyzetek

¹ Szelényi Ödön: *A magyar evangélikus iskolák története*. Wigand K. F., Pozsony, 1917.

² Gömör János: *Eperjes és az evangélikus kollégium története*. Evangélikus Országos Múzeum, Budapest, 1994.

³ Szelényi Ödön: i. m.

⁴ Zsilinszky Mihály: *Egy forradalmi zsinat története*. Budapest, 1889.

⁵ Kapi Béla: *Pálffy József a soproni tanítóképző félszázados örömmünnepe*. Luther-Társaság, Budapest, 1907.

⁶ Rozsondai Károly: *Lelki építőkövek új épületünkhöz*. Baross Nyomda, Győr 1940.

⁷ Molitor Gusztáv: *Miért van szüksége evangélikus egyházunknak két férfi tanítóképző-akadémiára?* Ludvig István Könyvnyomdája, Miskolc, 1938.

⁸ Rozsondai Károly: *Evangélikus tanítóképzésünk időszerű kérdései*. Különlenyomat az Evangélikus Népiskola 1938. évi 11–12. számából 1–11. o.

⁹ Venczel Ildikó: *A miskolci evangélikus tanítóképző intézet (1847–1948)* In: *Nemzetközi Művelődéstörténeti és Neveléstörténeti Szimpózium*. Győr, 1996. 190–197. o.

¹⁰ Szelényi Ödön: i. m.

¹¹ Szelényi Ödön: i. m.

¹² Szelényi Ödön: i. m.

¹³ Schneller István: *Állítsunk fel protestáns tanárképző intézetet*. Különlenyomat az Evang. és Iskola 1888. évi 45–46–47. számából 1–23. o.

Gömbös Gyula politikai pályaképe

Gondolatok Gergely Jenő monográfiája nyomán

A történetírásra nehezedő elvárások mindig akkor a legnyomasztóbbak, amikor a vizsgált korszak ún. „félmúlttá” válik, amikor a megszületőben lévő új rend önmaga legitimációs erejét a „letűnt korszakhoz” viszonyítva kívánja kialakítani. Szépen példázza az itt vázolt problémát a Horthy-korszak historiográfiai története. Az 1945 után „félmúlttá” vált negyedszázadról katasztrofálisan egyoldalú, torz értékelések születtek. A földi megváltást ígérő új rend a negatív ellenpólus szerepét osztotta ki rá, és így évtizedekig a magyar történelem legsötétebb mélypontjaként definiálták.

A reális kép kialakulását az a sajátos probléma is terheli, hogy az első értékelők szinte mindig az előző korszak kárvallottjai, akik a maguk számára fenntartott igazságosztó szerepet személyes érintettségük révén a legkevésbé képesek eljátszani.

Andics Erzsébet már 1945-ben a fasiszmus 25 évéről írt és beszélt. Nemes Dezső az 1919–21 közötti időszakot az őrjöngő ellenforradalmi államhatalom intézményes terrorjaként jellemezte, és Andics politikai útmutatásához illeszkedve kifejtette: „totális diktatúráig el nem jutott”, „mésékelt típusú”, mégis „fasiszta diktatúra”-ról beszélhetünk. Ormos Mária és Ince Miklós is hasonlóképpen vélekedtek: „lényegében fasiszta típusú rendszer volt, amely nem látszott totálisnak”, „mintegy határmezsgyéjén” állt. A kialakított számos ítéletek csak a politikai erőviszonyok változásainak függvényében módosulhattak. Az 1960-as években megszilárdulni látszó Kádár-rendszer újfajta legitimációs igénye 1956-ot tette megvetendő, „sötét” ellenforradalomná, önmaga részben negatív ellenpólusává. Ennek következtében kerülhetett sor – 1969–70 táján – a Horthy-korszak kisebb átértékelésére. Lackó Miklós „a dualista rendszer hatalmi struktúrájánál is lényegesen antiliberalisabb, diktatórikusabb szerkezetű” rezsimnek vélte, de „nem volt fasiszta típusú” – állította.

Az igazi áttörést Romsics Ignácnak az 1980-as években napvilágot látott munkái jelentették, amelyekben ő a Horthy-korszakot „korlátozott polgári parlamentarizmus”-nak nevezte, amely a parlamenti és autoritatív (tekintélyelvű) államrendszerek közötti átmenetet képezte. Berecz János reagált az MSZMP részéről, és leszögezte, hogy a Horthy-rendszer faszimusa nem képezheti vita tárgyát. Berecz kijelentésének az 1980-as években már nem lehetett komoly hatása, és Romsics Ignác értékelése ma is a leginkább elfogadott a rendszer jellegének megítélését illetően.

Minden történelmi korszakot jeles politikusai reprezentálnak. Az ő tevékenységükön keresztül alakul (konzerválódik, modernizálódik) egy adott struktúra. Ennek átértékelésével aztán változnak az egyes politikusokról kialakított képek, vélemények is.

Gergely Jenő Gömbös Gyuláról írt, 2001-ben megjelent könyve jelentős állomása ennek a folyamatnak.

A szerző az előszóban elhárítja magától az igazságszótó bíró szerepét, nem kíván sem elítélni, sem rehabilitálni. Rámutat, hogy a korszak politikai elitjének merev kétváltása – szalonképesekre (Bethlen, Teleki, Kállay) és bűnösökre (Gömbös, Imrédy, Bárdossy, Szálasi) – tarthatatlan. Gömbös pályaképének tárgyilagos megrajzolása még ma is nehéz feladat, hiszen a szakirodalomban mindmáig erőteljesen jelen van az országot összeomlásba, katasztrófába vivő bűnös politikus képe. Gergely úgy véli, hogy az utókor – miközben felelősöket keresett – nem találhatta azt meg a hiteltelen, idiotizmustól sem mentes Szálasi Ferenc rövid országzásában. A rendszeralkotók között kellett felmutatnia azt a személyt, vagy személyeket, akiken keresztül magát az egész korszakot elítélhette. A murgai evangélikus tanító fia – mint az ellenforradalmi rendszer egyik megalkotója, többek szerint „spiritus rector”-a – így került Imrédyvel és Szálasival egy csoportba. Kónya Sándor 1968-ban megjelent, a miniszterelnöki időszakot vizsgáló könyve már a címében is súlyos ítéletet hordozott: Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére.

E több mint három évtizedes mű néhány jellemző gondolatát tanulságos felidézünk: „Ha a totális diktatúra kiépítését nem is sikerült Gömbösnek megvalósítania, kormányzása idején a magyar fasiszta rendszer átvészelte a ... számára válságos politikai helyzetet, megszilárdította a rendet.” Jellemzői voltak a terror, a szociális demagógia és a felszított nacionalizmus. Gömbös idejében „belpolitikailag az ország tovább lépett a nyílt fasiszta diktatúra felé, külpolitikailag pedig megalapozódott a katasztrófa politika.”

¹ Ehhez az értékeléshez képest Gergely Jenő könyve lényeges elmozdulást jelent.

Abból indul ki, hogy Gömbös Gyula politikusként a trianoni Magyarország gyermeke volt. Ez a kor teremtette meg a lehetőségét, hogy ún. „homo novus”-ként a politikai elit legszűkebb csoportjába emelkedjen, és kormányfőként jelentős szerepet játsszon az ország történelmének egyik legnehezebb időszakában. Az ország egy stabilnak látszó középerős hatalomból a térség egyik legkisebb, legsúlytalanabb államává vált. Az ízig-vérig katona Gömbös számára sokkoló hatású lehetett fegyverkezési egyenjogúságunk elvesztése, katonai potenciálunk szinte teljes felszámolása.

Egy új Magyarország kialakításának szükségessége minden felelősen gondolkodó magyar számára égető kérdéssé vált. Milyen legyen az ország államformája, politikai intézményrendszere, a hatalomgyakorlás belső struktúrája, gazdasági szerkezete? Az eltérő kiindulási pontok eltérő válaszokhoz vezettek. A Gömbös által egész életében vallott szegedi gondolat lényegét tömören és világosan fejezi ki Kozma Miklós – a későbbi barát és „harcostárs” – 1918 végén írt naplófeljegyzése. „Nekünk a múltnak politikája érthetetlen, majdnem gyermetegnek látszó játék. Nekünk ennek a politikának a folytatása nem kell. A liberalizmusnak vége van, és nem lehet többé életre kelteni. Erős központi kormányzatra van szükség. Szükség van erre azért is, mert a vagyonomegosztás nem maradhat a régi, a háborús gazdálkodás mérhetetlen eltolódásokat okozott a középosztály súlyos kárára, és egy majdnem zárt, aránytalanul kis kört jelentő magántőke javára.”

Később Gömbös – már miniszterelnökként – egy legitimista gróf támadására vála-

szolva, minderről a következőképpen nyilatkozott: „Szegeden mi nem azért voltunk ellenforradalmárok, hogy visszaállítsuk a régi kiváltságos Magyarországot. Mi vágyódtunk egy új Magyarország után..., amely öncélú [független – G. E.] nemzeti életet él egy regenerált társadalomban. Mi egy erős szociális tartalmú politika után vágyódtunk, vágyódtunk egy olyan Magyarország után..., amely nem tagozódik egymással szemben álló osztályokra, amelyben nincsenek lenézettek és előkelők, amely országban az igazi értékek arisztokráciája vezet, alkot, formál...”²

A „szegediek” tehát a régi hatalmi szerkezet megváltoztatása, a régi elit pozíciójának visszaszorítása mellett az önálló nemzetet megalapozó, jelentős szociális változásokat hozó erős kormány kialakítását tartották követendő útnak. S Gömbös Gyula életútja úgyszólván magyarázat: hogyan, miért vált a gondolat fő képviselőjévé.

Gergely Jenő könyve végigkíséri a gyermek- és ifjúkor legfontosabb állomásait. Apai ágon Vas megyei nemesi, anyai ágon paraszti származásával az „úri középosztály” határmezsgyéjéről indult. Protestáns hite, küldetéstudata megfelelő tehetséggel, töretlen akaraterővel és kiváló szervezőkészséggel párosult. A katonai pályán kamatoztatva tehetségét, vezérkari tisztként élte át a Monarchia széthullását. Ekkor alakult ki az a meggyőződése, hogy a nemzeti szuverenitás záloga a nemzeti érzülettől áthatott magyar hadsereg. Kötelességtudattól vezérelve jelentkezett szolgálattételre a Károlyi-kormány idején. A Hadügyminisztériumba került, ahol sürgette az önálló magyar diplomáciai képviselőt, a katonai és politikai hírszerzés és elhárítás gyors és minél szélesebb körű kiépítését, a védelmet egyedül biztosító hadsereg egybentartását. Úgy látta, hogy a környező országok agresszív, országunkat feldarabolni szándékozó, virulens nacionalizmusa ellen a magyar kormány nem hirdethet leszerelést, a Wilsoni elvek illúziójára alapozott pacifizmust.

Böhm Vilmos – szociáldemokrata hadügyi államtitkár, később miniszter – Gömbös memorandumait és beadványait rendre a „nem időszerű, militarista felfogás” széljegyzettel látta el. A monográfia szerint a forradalmi viszonyokból való teljes kiábrándulást az 1918. december 12-i események szolgáltatták. Ezen a napon ugyanis a minisztérium előtt – a baloldali szociáldemokraták kezdeményezésére – tömegtüntetést szerveztek a hadsereget erősíteni kívánó Bartha Albert hadügyminiszter megbuktatására. Gömbös jelentős bátorságról téve tanúbizonyságot, hivatalának erkélyéről szolt a skandáló tömeghez. A próbálkozás kudarcában – a rendhez, fegyelemhez szokott katona – a forradalmat kísérő anarchiát, felfordulást, rendetlenséget látta meg. „Ettől a pillanattól kezdve ellenforradalmár lettem.” – jegyezte fel később 1918. december 12-éről. A továbbiakban fontosnak bizonyult gróf Bethlen Istvánnal és Horthy Miklóssal kialakult személyes kapcsolata. A katonatiszteket tömörítő – 1919–20-ban jelentős tekintélyt szerző – MOVE elnökeként Gömbös befolyása olyannyira megszilárdult, hogy Bethlen és Horthy számára már komoly támaszt jelentett. Az arisztokrata politikus és a Monarchia flottájának utolsó főparancsnoka mellett, a falusi tanító fia a harmadik rendszeralkotó kiemelt szerepét játszhatta a nevezetes triumvirátusban.

Az 1920-as, széleskörű választójog alapján lezajlott választások maguk után vonták a törvényhozás összetételének módosulását, a radikálisabb agrárdemokrata erők megjelenését az első nemzetgyűlésben. A „szegediek” programjának részbeni végrehajtá-

sára (pl. földkérdés) megcsillanhatott a lehetőség. A koalíciós kormányzás konszenzusos, kompromisszumokra épülő, akadozó mechanizmusa Gömbös számára ismét igazolta az erős kormány szükségességét. Háttérként létre kellett hozni egy abszolút többséggel bíró egységes kormánypártot. Ezen a ponton találkozott Bethlen miniszterelnök és Gömbös elképzelése a kialakítandó kormányzati módszereket illetően. Az új szervezeti keretek megteremtésében a kormányfő jól kihasználta Gömbös befolyását, szervezőképességét, és rábízta az új kormánypárt választási stratégiájának kialakítását, a választás gyakorlati lebonyolítását. Az 1922-es választásokon a 245 képviselői helyből a kormánypárt 144-et szerzett, és ezzel abszolút többség birtokába jutott. Az egység kialakítása persze hosszabb időt vett igénybe, de a kormány ereje, stabilitása jelentősen megnövekedett. Látszólag megteremtődtek a feltételek egy mélyreható, új program megvalósításához. Hamar kiderült azonban, hogy a stabilizációról alkotott felfogásbeli különbségek Bethlen és Gömbös között feloldhatatlanok. Gergely Jenő világossá teszi, hogy az eltérést nem egyszerűen a fajvédelem részeként megjelenő antiszemitizmus jelentette, hanem a külföldi kölcsönök ügye éppúgy, mint a jelentősebb földreform elmaradása. Bethlen István, részben a legitimista arisztokratákkal egyetértve, sikeresen akadályozta meg Gömbös kormányzati pozícióba kerülését, és amikor arról is meggyőződött, hogy Horthyt maga mögött tudhatja, megszabadult a grófok szemében „vörös posztónak” látszó „spiritus rector”-tól.

Az 1923-ban ellenzékbe szorult Gömbös rutinos politikussá válásában a következő évek sokat számítottak. A hatalomból kiszorítva megtapasztalhatta, hogy Magyarországon az ellenzéki lét szinte perspektívátlan. Hiába teremtettek egy saját pártot, a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot, az 1926-ig megtartott öt időszaki választásból csak egyszer sikerült egyetlen mandátumot elnyerniük. Az 1926-os választásokon pedig ellenzéki politikájuk teljes kudarcával kellett szembesülniük, hiszen mindössze két képviselőjük jutott az országgyűlésbe. Az átélt sikertelenség és az 1927-re megváltozó körülmények (a Katonai Ellenőrző Bizottság működésének megszűnte, az 1927. április 5-én született magyar-olasz örökbarátsági szerződés aláírása, a nyíltan vállalt békés revízió meghirdetése) előkészítették Gömbös visszatérését a hatalomba. Ennek a folyamatnak igen érzékletes leírását olvashatjuk Gergely Jenő könyvében. 1928 szeptemberében, miután Bethlennek ígéretet tett, hogy nem árja magát napi politikába, kinevezték honvédelmi államtitkárnak. Sikeres egyéves tevékenységének köszönhetően 1929 októberében honvédelmi miniszter lett. Gömbös Gyula soha nem tett le a szegedi programról, de meg kellett tanulnia, hogy esélye csak „birtokon belülre” kerülve, kényszerű kompromisszumokat kötve lehet.

Életének nagy pillanata 1932 áprilisában következett el, amikor Horthy Miklós tudtára adta: Károlyi Gyula távozása után őt szeretné felkérni kormányfőnek. A kormányzó kérte programja összeállítását és bemutatását. Az egyeztetések során Gömbös tapasztalhatta, hogy eredeti célkitűzéseinek jelentős részét nem veheti be a készülő Nemzeti Munkatervbe, és kinevezése után sem lesz módja ezen jelentősen változtatni. A kényszerből vállalt önkorlátozó kompromisszumok jelentősen megkötötték kezét. Ezek közül csupán néhányat sorolunk fel: Horthy, a nagybirtokos arisztokrata elit érdekeit követve hallani sem akart radikális földreformról. A Munkaterv egyeztetésének folyamán a mi-

niszterelnök-jelölt határozottan kijelentette, hogy ezt „még csak megpendíteni sem lehet az államfő előtt. Azonnal vörös fejet kap, s a kommunista földosztó stigmáját süti rá mindenkinek a homlokára aki a földreform ügyét bármilyen formában még csak fel is hozza előtte. Így tehát a földreform az én munkatervemben sem lehet ez idő szerint aktuális”.³ Érvéleése szerint később, a hatalom tényleges birtokában lehet azt majd elővenni. A második fontos korlátozás a kormány összetételében rejlett, amelynek többségét Bethlen hívei alkották. A harmadik a törvényhozási befolyást biztosító kormánypártra épült. A név ugyan megváltozott, és Nemzeti Egység Pártja lett, a pártvezéri címet is Gömbös kapta, de az új vezetőséget és magát a pártot Bethlen követői uralták. Végül a zsidó származású nagytőkés elit egyértelmű elvárása volt a korábbi fajvédő álláspont „revidálása”. Gergely szerint a kormányfői tiszt várományosa előtt világos volt, hogy az ilyenmódon előállt program messze áll a valamikori ellenzéki célkitűzésektől, és jelentős belső ellentmondásokat tartalmaz. „Tudom nagyon jól, hogy a most megpendített munkatervünkben hiányozni fog az az objektív politikai dinamizmus, amely szárnyakat adna neki a tömegek felé...”⁴ – mondta. Mondta ezt akkor, amikor a gazdasági világválság leújtó következményeivel sem Bethlen, sem Károlyi nem tudott igazán mit kezdeni.

Miniszterelnöki kinevezését 1932. október 1-jén vehette át. A kormányfői négy év történéseinek részletesebb bemutatására nincs mód. Az értékelés problémáját Gergely Jenő így látja: „Gömbös Gyula miniszterelnöki ténykedését, ekkori politikáját a politikai publicisztika és a szakirodalom nagy része is negatívan értékelte, értékeli. Ebben azonban szerintem több a politikai előítélet, mint a valós történeti tények elemzéséből levont tanulság. Ha megszabadítjuk a Gömbös-képet a későbbi történések visszavetített árnyaitól..., akkor másképpen néz ki”.⁵

Három visszavetített árnyról – a monográfia nyomán – még feltétlenül szólnunk kell: ezek elsősorban a miniszterelnöki évekre vetülnek, és megalapozták a nevezetes bűnbak szerepet. Az első a fajvédelem (ennek velejárójaként az antiszemitizmus), a totális (esetleg fasiszta) diktatúrára való törekvés, és az országot a nácizmushoz láncoló, összeomláshoz vezető külpolitika.

Az antiszemitizmus jelenléte a fajvédő retorikában valóban tagadhatatlan. De az is bizonyos, hogy ez egészen más jellegű, másféle összefüggésrendszerben jelent meg, mint a németországi náci ideológiában. Gömbös nem biológiai fajvédelmet követelt, és nem egy felsőbbrendű nép számára akart újabb lehetőségeket teremteni. Fontos hangsúlyozni, hogy a fajvédelem – bár ezt sokan igyekeztek összemosni – nem azonos az antiszemitizmussal. Hiszen első és fajsúlyosabb eleme a magyarság polgárosodásában meglévő hátrányoknak a felszámolása. A liberális korszak bűnének tekintették, hogy nem teremtett esélyegyenlőséget a keresztény magyar társadalom alsó rétegei számára. A hátrányok felszámolása érdekében jó agrárpolitikára, szociálpolitikára és oktatáspolitikára volt szükség. S elkerülhetetlen volt a meglévő elit pozícióinak visszaszorítása, érdekeinek kisebb-nagyobb sérelme. A korlátozni kívánt elit egyik nagyhatalmú részét képezte az a – többségében zsidó származású – nagytőkés csoport, amelynek támogatása nélkül Magyarországon nem lehetett következetes kormánypolitikát folytatni. Bizonyos mértékben az így kialakult helyzetre alapozva jelent meg a fajvédelem nézetrendszerében – negatív elemként – a zsidóellenesség, a zsidóság gaz-

dasági, politikai és kulturális „túlreprezentáltságának” visszaszorítása. A nagy ellenfél, Bethlen István a következőképpen vélekedett Gömbös antiszemitizmusáról: „Gömbös lelke mélyén antiszemita érzelmű volt ugyan, de nem antiszemitább, mint minden más jó magyar ember, reakciójaképpen a Károlyi Mihály és Kun Béla-féle időknek, amikor mindenki megundorodott attól a magatartástól, amelyet a zsidóság nagy része tanúsított volt. De nem ő emelte a zsidókérdést a magyar politikai élet egét egyedül uraló csillagzat polcára ...”.⁶ Fontos szempont továbbá, hogy a fajvédelem erőteljes hangsúlyozása csak az ellenzéki vezér retorikájában található. A miniszterelnök Gömbös ugyanis egyáltalán nem ilyen szellemben cselekedett. 1932 után szóhasználatában teljes mértékben került a fajvédelemre és antiszemitizmusra utaló kifejezéseket. Az általa vezetett kormányok nem alkottak egyetlen olyan törvényt, vagy olyan kormányrendeletet, amelyek – mint Vonyó József is kifejtette – „direkt módon szolgálták volna a zsidók gazdasági érdekeinek és lehetőségeinek, vagy bármiféle jogainak csorbítását”.⁷

A másodikként említett tisztázásra váró probléma a totális (fasiszta) diktatúra kiépítésének szándéka. A monográfiából kitűnik, hogy a valós kép ilyen sommás értékelő kijelentéseknél sokkal árnyaltabb. Gömbös nézetrendszere ugyan sok mindenben közel állt Mussoliniéhez (ám távol állt Hitlerétől), de sohasem tartotta járható útnak valamelyik fasiszta rendszer átvételét, lemásolását. Az ő kísérlete egy sajátos, magyar viszonyokhoz alakított jobboldali modernizációs alternatíva volt. Az 1935-ös ún. „alkotmányos csíny” után jóval nagyobb hatalom birtokában rá kellett döbbsennie, hogy a magyar társadalomban nincsenek meg egy erős kormánydiktatúra feltételei. Így a gyors ütemű változások helyett a lassúbb, organikus út járható. „Véleményem szerint tévesen vélték egyesek – ellenzéki politikusok éppúgy, mint később a történeti szakirodalom –, hogy Gömbös az 1935-ös választási győzelem birtokában totalitárius diktatúrát akart teremteni. Ellenkezőleg, nyilatkozataiból és a kormány intézkedéseiből úgy tűnik, hogy a korábbihoz képest is mérsékeltebb, óvatosabb politizálást folytatt...”⁸ – állítja Gergely Jenő.

A harmadikként megfogalmazott későbbi vád a katasztrofális külpolitikára vonatkozott. Ennek cáfolata a leginkább dokumentált ma már. Az ellenzéki Gömbös Gyula a jövő Európájának nagy problémáit 1923 decemberében a következőképpen látta: „Azt tartom, hogy a jövő az imperialista és nacionalista törekvések jegyében fog lejárni... Egyrészt tehát a győző államok imperializmusa, másrészt a legyőzött államok felfelé törekvése a nacionalizmus jegyében, harmadsorban pedig a zsidókérdés azok a nagy problémák, amelyek ma Európa-szerte átjárják a lelkeket, foglalkoztatják az agyukat és foglalkoztatják... a politikusokat is.”⁹ Később kormányfőként ugyan nagy reményeket fűzött az 1933-as németországi változásokhoz, de ugyanezen év nyarán Hitler-nél tett látogatása erősen kiábrándította. Külpolitikájának alapelve – az egyoldalú német orientáció helyett – mindvégig a Bécs–Budapest–Róma vonal fenntartása; de azt is be kellett látnia, hogy a jövő Európájában Németország nélkül nem lehet hatékony revíziós politikát folytatni. Magyarország számára ez ugyanolyan kényszerhelyzet, mint az, hogy mezőgazdaságunk nem létezhet a német és olasz piac nélkül. Így a diplomácia egyetlen reálisan követhető útja a kialakuló Berlin–Róma tengelyre való támaszkodás. Ez azonban már csak halála után jött létre.

Összegzésként néhány rövid adalékkal szeretnénk szolgálni a mind teljesebb személyiségrajz felvázolásához.

Gömbös Gyula számára a hatalom olyan eszköz, amellyel egy igazságos össznemzeti célt megvalósíthat. Gömböstől elvitathatatlan a belső hitből és meggyőződésből fakadó jobbitó szándék, amelyről Kornis Gyula így vélekedett: „Komolyan élt Gömbösben, akit sokan Naturburschnak, sőt a szerencse ágán a hatalomra feltört természetes embernek tartottak, a magasabb szellem őszinte tisztelete.”¹⁰

A reális jellemrajzhoz hozzátartozik azonban, hogy a nagypolitika világába „homo novus”-ként érkező katona új stílusának árnyoldala is volt. A kormánypárti bemutatkozó vacsorán (1932. október 5-én) elhangzottak ezt jól érzékeltetik: „Brutális őszinteséggel fogok veletek érintkezni, mert elvem, hogy minél közelebb áll hozzám valaki, annál kellemetlenebb vagyok hozzá. De megkívánom, hogy velem szemben is ugyanilyen őszinteséggel legyetek. S ha elhatároztam valamit s ha a pártvezér – mert István vezér nekem adta át e tisztet – akar valamit, akkor egységet kérek és nem frakciót. Úgy érzem, megértetek engem.”¹¹ – mondta.

Az új politikai stíusból fakadó negatív gyakorlat leginkább az 1935-ös választások körüli küzdelmekben érhető tetten. A nagyarányú győzelem érdekében alkalmazott módszerek a régi fajvédő társakat sem kímélték. A kisgazdák vezérével, Eckhardt Tiborral kötött megállapodás be nem tartása, a Bajcsy-Zsilinszky Endrével szemben alkalmazott választási törvénytelenések nem írhatók a miniszterelnök javára. A sértett Bajcsy-Zsilinszky kilépett a vitézi rendből és így nyilatkozott: „En zennel leteszem vitézi rangomat és csak vitézségemet tartom meg magamnak, amit tőlem ebben a rövid életben már senki nem vehet el.”¹² A megkívánt egységet veszélyeztető, ellenzéki álláspontjukhoz ragaszkodó volt pályatársak számára Gömbös nem kívánt politikai mozgásteret hagyni.

Gergely Jenővel egyetértve fontosnak tartjuk hangsúlyozni: Gömbös Gyula „tisztakezű” államférfi volt. Soha nem szerzett vagyont, s korrupciós ügy sem fűződik nevéhez. A szerző Gömbös Ernő apjáról írt visszaemlékezéséből idéz, amelyből kiderül, hogy a kormányfő halálakor egyedül Nagytétényben volt egy villájuk kb. 30 hold földdel, amit édesanyja hozományából vettek. „Apám a család anyagi ügyeivel nem ért rá foglalkozni. Halálakor ezért meglehetősen adósság maradt utána. Ezt – igaz – a kormány rendezte.”¹³ – jegyezte fel fia.

Gömbös Gyula 1936. szeptember 1-jén kelt levele politikai végrendeletnek is tekinthető. A németországi gyógykezelésre készülő miniszterelnök – októberben már csak földi maradványai térhettek haza – néhány fontos államjogi változtatás szükségességéről írt. A titkos választójog bevezetését elkerülhetetlennek vélte, de ezt nem a kormánypárti többségre támaszkodva javasolta végrehajtani, hanem pártközi értekezleten történő megállapodás keretében. A titkosság következményeitől tartva (a rendszer stabilitását veszélyeztető szélsőségek esetleges előretörése) a választójogi reformok előtt a kormányzó jogkörének további kiterjesztését, valamint a felsőház képviselőházzal szembeni súlyának növelését szorgalmazta. Ezek a változtatások 1939-ig meg is valósultak; azonban semmiképpen sem a diktatórikus tendenciák erősödését kell bennük látnunk, hanem a 30-as évek második felében fölerősödő szélsőséges áramlatokkal szembeni alkotmányos ellensúlyok keresését.¹⁴

Zárszó helyett álljon itt Hóman Bálintnak – a politikustársnak és jó barátnak – néhány sora: „A politikai életbe ennek a nemzedéknek tagjai, kevés kivétellel, minden politikai iskolázottság nélkül léptek be. ... Az öregek tudásával és kifinomult módszereivel kezdetben csak hitük és – elméletileg jól-rosszul megalapozott – meggyőződésük erejét s nem egyszer szokatlanul drasztikus módszereit tudták szembeszögezni. ... Ennek az új utakat kereső nagy eszmények és célkitűzések után sóvárgó politikus-nemzedéknek volt egyik legtehetségesebb és legmarkánsabb alakja, ... átmenti korunk politikai stílusának legjellegzetesebb képviselője.”¹⁵

Jegyzetek

- ¹ Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 195–196. o.
- ² Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince Kiadó, 2001. 252. o.
- ³ U. o. 212–213. o.
- ⁴ U. o. 213. o.
- ⁵ U. o. 219. o.
- ⁶ U. o. 312. o.
- ⁷ Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pannónia Könyvek, Pécs, 2001. 31. o.
- ⁸ Gergely Jenő: i. m. 297. o.
- ⁹ U. o. 157. o.
- ¹⁰ U. o. 297. o.
- ¹¹ U. o. 228. o.
- ¹² Sipos Péter: *Örségyváltó szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamentari képviselőválasztások 1920–1990*. Szerk. Földes György és Hubai László. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994, 172. o.
- ¹³ Gergely Jenő: i. m. 21. o.
- ¹⁴ Romsics Ignác: *Egy korszak mérlege. A Horthy-Magyarország két évtizede*. *Rubicon* 2001/1–2. 50. o.
- ¹⁵ Gergely Jenő: i. m. 309–310. o.

Irodalom

- Bencsik Gábor: *Horthy Miklós. A kormányzó és kora*. Magyar Mercurius, Budapest, 2001.
- Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest, 2001.
- Gergely Jenő: *Horthy és Gömbös. A vezér és a fővezér*. *Rubicon* 2001/1-2
- Hirata Takesi: *A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. Valóság* 1993/11
- Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa – História, Budapest, 1990.
- Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete a totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- Püski Levente: *Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről*. *Rubicon* 2001/10 – 2002/1
- Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991.
- Romsics Ignác: *Egy korszak mérlege. A Horthy-Magyarország két évtizede*. *Rubicon* 2001/1-2
- Romsics Ignác: *Elitizmus, tekintélyelv, konzervativizmus. A Horthy-rendszer jellegéről*. *Rubicon* 1997/1
- Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001.
- Sipos Péter: *Örségyváltás szavazócédulákkal – 1935*. In: *Parlamentari képviselőválasztások 1920–1990*. Szerk.: Földes György és Hubai László. Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994.
- Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok*. Pannónia Könyvek, Pécs, 2001.

KALLA GÁBOR

André Parrot emlékezete

A mári ásatások

A száz éve, 1901-ben született André Parrot a közel-keleti régészet egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Nemcsak korszakalkotó felfedezései tették saját tudományágának határán túl ismertté, hanem számos nyelvre lefordított ismeretterjesztő művei is, amelyek a szélesebb nagyközönség generációinak számára határozták meg a Folyóköz ősi kultúrájáról alkotott képüket. A Kelet több volt számára, mint egyszerű kutatási terület: a bibliai események színtere, megszentelt föld. Ez az érzelmi töltés azonban tudományos tevékenységén alig volt érezhető, ő elsősorban tudósként működött, és csak kevesen tudják róla, hogy eredetileg teológiát tanult. Munkásságának csúcspontja Mári városának feltárása volt, amely ugyan nem szerepel az Ószövetségben, de az itt talált szövegek megvilágítják számunkra azt a nomád hátteret, melyben a Teremtés könyvének ósatyái is éltek. Ebben a cikkben megkísérlek vázlatos képet adni nemcsak arról, hogy milyen régészeti felfedezéseket tett ő maga, hanem arról is, hogy milyen alapvető ismereteket köszönhet munkásságának a mai tudomány.

A kezdetek

André Parrot egy evangélikus lelkész fiaként látta meg a napvilágot, egy Désandans nevű, 200 lelket számláló kis falucskában, Montbéliard megyében. Mint köztudott, a katolikus Franciaországban ez a konfesszió meglehetősen ritka. A falu lakóinak vallását az a tény magyarázza, hogy a ma Franche-Comtéban fekvő terület korábban lutheránus vallású württembergi grófok birtokában volt. André anyja egy eredetileg Stuttgartból betelepült, származására büszke családban született, ezért fia második keresztnévként az Ulrich nevet kapta, amelyet a későbbi véres történelmi események miatt sohasem használt. Önéletrajzában kiemeli, hogy ennek ellenére életében meghatározó volt számára a francia-német kettős eredet ugyanúgy, mint a vallási kisebbséghez való tartozás. Rendkívül szigorú nevelésben részesült, ami azt jelentette számára, hogy a kemény munka volt életének egyik legfontosabb vezérfonala.

Besañoni líceumi évek után a párizsi egyetem protestáns teológiai fakultására iratkozott be, azonban tanulmányait egy idő múlva önként vállalt katonai szolgálattal szakította meg. Ennek oka az volt, hogy állandó migrénes rohamok gyötörték, amit így próbált meg gyógyítani, mint később kiderült, sikeresen. Az itt eltöltött két év jó elő-

gyakorlatot jelentett számára a későbbi régészeti terepmunkákhoz. A katonaság után tovább folytatta teológiai tanulmányait, azonban 1924-től Mezopotámia bűvkörébe kerülve, beiratkozott az École du Louvre-ba, hogy ismereteit elmélyítse. Egy évre rá befejezte a teológiát, és lelkésszé szentelték. Még ugyanebben az évben megkapta a sorstól a lehetőséget az első nagy kalandra: egy éven át Jeruzsálemben tanulhatott tovább, sőt még előtte részt vehetett élete első keleti ásatásán, a szíriai Tell-Neiráiban.

Tell-Neiráb Aleppótól nem messze elterülő romdomb, ahol 1891-ben több arámi nyelvű felirattal ellátott, Kr. e. 7. században készült sztelét találtak helyi parasztok. Az 1926-ban folytatott ásatások célja az volt, hogy tisztázzák, honnan származnak ezek az alkotások, melyeket ma a Louvre őriz. A feltárások során egy újbabilóni korú (Kr. e. 625–539) településre bukkantak. A legkiemelkedőbb lelet egy kis agyagtábla-együttes volt, melynek jelentőségét az adta, hogy ezek voltak a Szíriában talált első agyagtáblák. A kicsit később, szintén francia régészek által megtalált ugariti táblák azonban egyszerűen háttérbe szorították ezeket a gazdasági szövegeket, és manapság a szakmai körokben is alig ismertek.

Girszu és Larsza

André Parrot-t a sors és a francia régészet vezetőinek akarata párizsi és jeruzsálemi tanulmányai után hamarosan Irakba irányította, de mint később kiderült, ez csak egy rövid kitérő volt életében. 1930-ban Henri de Genouillac meghívta tellői ásatására, hogy először segédje legyen, majd később vegye át az ásatását. Telló a mezopotámiai régészet egyik legfontosabb romdombja, közhasználatú arab kifejezéssel tellje.

Az első kutatások itt az ókori keleti régészet hőskorában, 1877-ben kezdődtek szenzációs eredménnyel. Ernest de Sarzec baszrai francia alkonzul rengeteg művészeti és írásos emléket tárt fel Tellóban, amelyek egy addig ismeretlen kultúrát tártak fel a tudomány számára. A sumer nyelvvel már korábban is találkozott a tudomány, de a korábban az asszír fővárosokban, főleg Ninivében kiásott szövegekben mindig az akkád nyelvvel együtt, kétnyelvű szövegekben, valamint ún. lexikális listákban, azaz egyfajta szótárakban fordult elő. Mint ma már tudjuk, a Kr. e. 1. évezredben a sumer már holt nyelv volt, de ugyanúgy tovább használták az írásbeliségben, mint a középkorban a latint. Az ékírás megfejtése után élénk vita folyt arról, hogy vajon valódi nyelv volt-e, vagy „csak” a papok mesterségesen kialakított titkos nyelve. A tellői leletek ezt a problémát egy csapásra eldöntötték, és a tudomány és a nagyközönség előtt feltárult az emberiség egyik legősibb kultúrája, melyről korábban senkinek sem volt fogalma.

Az előkerült művészeti alkotások közül talán a leghíresebbek a Gudea nevű uralkodót (Kr. e. 22. század) ábrázoló gyönyörű szobrok voltak, melyekből egy egész sorozat került elő. A számos korai sumer feliratból kirajzolódott a tudomány által kora dinasztikus kornak (Kr. e. 3. évezred első fele) nevezett időszak, a különálló városállamok kora. Amikor a szövegeket megfejtették, akkor még azt hitték, hogy Telló dombja Lagas városát rejt magában, de később kiderült, hogy a Lagas nevű városállam több kisebb-

nagyobb városból állt, és a főváros, melyet megtaláltak, Girszu volt. Az államnak nevet adó eredeti főváros, Lagas egy al-Hiba nevű dombbal azonos, melyet amerikaiak ástak ki az 1960-as években.

A sors különös fintora, hogy a korszak legtöbb írásos emlékét egy olyan városállamból ismerjük, melyet később politikai okokból kirekesztettek a hivatalos történelemből. Az ún. Sumer Királylista ugyanis nem említi Lagast, pedig egyike volt a korai sumer történelem legfontosabb hatalmainak.

Telló mint régészeti lelőhely sorsa sajnos tragikusnak mondható. A de Sarzec által elkezdett francia ásatások első szakasza kisebb megszakításokkal 1909-ig tartott. Ez az időszak a régészet kincskereső időszaka volt. Az ásatókat elsősorban a tárgyak és az ékírásos táblák érdekelték, és nem törődtek az építészeti összefüggésekkel. Az amatőr régészek tapasztalatlanok voltak, a Mezopotámiában használatos, napon szárított agyagtéglákból épült falakat nem ismerték fel, így alig tudunk valamit arról, hogyan nézett ki az ókori Girszu. A helyzetet tovább rontotta, hogy a nagy múzeumok, London, Párizs, Berlin, Philadelphia stb. egymással versengve vásárolták fel a helyi műkereskedők által szervezett rablóásatások során talált táblákat. Az ásatások szüneteit kihasználva Tellóban 1894-től 30–40 ezer agyagtáblát loptak el, örökre megfosztva a tudományt attól a lehetőségtől, hogy egy ilyen nagy jelentőségű archívum belső szerkezetét, az emberiség egyik legkorábbi centralizált adminisztrációjának a működését tanulmányozhassa.

Amikor Genouillac 1929-ben újra felvette az ásatásokat, egy szinte teljesen átforgatott dombbal került szembe. Filológus volt, és szinte teljesen tanácstalanul állt a feladat előtt – a munkásainak állítólag egyszerűen azt mondta, hogy ássatok, ahol tudtok. Ide került a fiatal Parrot azzal a feladattal, hogy az ásatást megfelelő szintre emelje.

1931-ben már átvette az expedíció vezetését, ez volt élete első önállóan vezetett régészeti feltárása. A kihívás igen nagy lehetett, hiszen ez az időszak innen visszanezve a mezopotámiai régészet egyik aranykora volt. A nagy területen, óriási költségekkel folytatott angol, amerikai és német ásatások ontották a szenzációkat: pl. ekkor kerültek elő az arannyal teli uri királysírok, a szögmozaikkal díszített igen korai uruki templomok, a szuggesztív sumer szobrok Esnunnából stb. Ehhez képest Girszu feltárásának eredményei – bár tudományos szempontból igen érdekes részletekkel szolgáltak – a szélesebb közönség számára nem keltettek feltűnést. A legsajátosabb lelet egy sajátos, azóta is párhuzam nélküli földalatti építmény, melyet Parrot hypogaeumnak nevezett el. Az egész konstrukció égetett téglából készült – ami önmagában is ritka Mezopotámiában, hiszen még a templomok és a paloták is vályogtéglából készültek, legfeljebb a külsejüket borították égetett téglával –, és a formája meglehetősen furcsa volt. Két, domború felével egymásnak fordított, szögben megtörő, ívelt falat helyeztek el egymással szemben úgy, hogy a kettő között egy leszűkülő, majd újra kiszélesedő folyosó maradt. Belülről két-két helyiséget alakítottak ki, melyeket később betemettek. André Parrot saját meggyőződése szerint, melyhez egész életében ragaszkodott, a lagasi királyok kifosztott temetkezőhelyét találta meg. Volt, aki egy híd alépítményének tartotta, napjainkban a legelfogadottabb vélemény, hogy egy öntözőcsatorna vízszabályozó gátjáról van szó, melyet kellő időben le lehetett zárni.

Parrot nem vallott szégyent, azonban a sok kislelet és jó néhány tudományos eredmény mellett csalódást jelentett, hogy a korábbi nagy felfedezésekhez képest viszonylag kevés írásos emlék került elő. A francia régészet vezetői ezért egyes filológus szaktekintélyek hatására úgy határoztak, hogy 1932-ben leállítják a tellói ásatásokat, és Parrot-t egy újabb helyszínre, Larszába küldik.

Az ókori Larszát magában foglaló Szenkere Dél-Irak egyik leglátványosabb tellje. Szemben Tellóval André Parrot ideérkezése előtt itt nem volt nagyobb tudományos ásatás, csak kisebb szondákkal kutatták át még a 19. század közepén. A múkincsrablók azonban ezt a dombot is össze-vissza ásták, és a 19. század végétől a 30-as évek elejéig folyamatosan látták el a múzeumokat innen származó ékírásos táblákkal és más műtárgyakkal: a legtöbbit a Louvre és a Yale gyűjteménye vette belőlük, de kerültek Londonba és Berlinbe is. 1931-ben már a brit Royal Air Force repülőgépei üzték el a rablókat (Irak a két világháború között brit mandátumterület volt), ezért sürgőssé vált a tell megmentése. Ezt csak egy olyan európai expedíció érhetette el, amelynek folyamatos jelenléte elriaszthatta a fosztogatókat.

Larsza ősi sumer város volt, a napisten (sumerül Utu, akkádul Samas) székhelye. Igazi jelentőségre a Kr. e. 19. században tett szert, amikor egy itt letelepedett nomád eredetű dinasztia székhelye lett. Ez a dinasztia Mezopotámia egyik legfontosabb hatalmai közé emelte. A kis városállamok kora ekkor már lejárt, és ugyan sokáig senkinek nem sikerült az egész Folyóközt egyesítenie, de az öt-hat egymás ellen küzdő rivális hatalom nagyobb területet tartott ellenőrzése alatt. Egy újabb dinasztikus váltás után, bátyját követően, került trónra egy Rím-Szín nevű uralkodó, Hammurapi babilóni király idősebb kortársa, hol szövetségese, hol pedig ellenfele. A status quo-t felborítva elfoglalta egész Dél-Babilóniát, és 30 évre ő lett a kor egyik leghatalmasabb uralkodója, azonban Hammurapi bonyolult szövetségek és árulások után legyőzte őt, és Babilón uralma alá hajtotta országát. Larsza, ez a történetileg igen jelentős hely, számtalan fontos leletet ígért.

Az 1933 tavaszán folytatott ásatások során Parrot egy közel 100x100 m kiterjedésű nagy palotaegyüttes feltárását kezdte el, amely néhány pecsétes téglá tanúsága szerint egy Núr-Adad nevű larszai uralkodó rezidenciája volt, bár ezt az azonosítást manapság sokan nem fogadják el. Amikor áprilisban elutazott Párizsba, nem gondolta, hogy csak 1967-ben fog újra visszatérni ide dolgozni, ugyanis ekkor fejezte be a megkezdett munkát, és tárta fel a palota maradványait teljesen. A palota nem hirtelen, hanem lassan pusztult el, ezért nem tartalmazott különleges leleteket, azt is mondhatnánk, szinte üres volt.

1933 őszén egy olyan esemény történt, amely minden eddiginél nagyobb hatással volt életére, és világhírűvé tette.

Mári

Ekkor egy Étienne Cabane nevű hadnagy, a Szíriát ellenőrzése alatt tartó francia hadsereg tisztje egy őrző során meghallotta, hogy beduinok törzsfőjük temetésekor a közelben egy nagyméretű szoborra bukkantak. A helyet Tell-Haririnak hívták és Abu-Kemál környékén, az iraki határtól nem messze feküdt. A közel 300 kg súlyú szobrot Abu-Kemálba szállíttatta és értesítette a Régészeti Felügyelőséget. A lelet jelentőségét felismerve a Louvre illetékesei azonnal kutatási koncessziót kértek a területre, és André Parrot-t bízta meg az ásatás vezetésével.

A még 1933 decemberében megkezdett feltárások rövid tapogatózások után már a következő év januárjában kiemelkedő eredményeket hoztak. Egy kora dinasztikus templom (Kr. e. 26–25. század) romjai közül egy imádkozó testtartásban ábrázolt, szakállas férfialak került elő, amely meztelen vállán feliratot viselt: „Isqi-Mári, Mári királya, Enlil isten nagy enszije, szobrát a férfias Istárnak ajánlotta fel” (Parrot korában a nevet még Lamgi-Márinak olvasták). E felirat hosszú magyarázatot kívánna, most azonban az a legfontosabb számunkra, hogy ezzel sikerült azonosítani a települést, kiderült, hogy Tell-Hariri egyenlő Mári városával.

Máriról már az ásatások előtt is sok ismerettel rendelkezett a tudomány. Azonosítása rögtön tudományos szenzációnak számított, hisz helyéről már régóta vita folyt. A mezopotámiai források szerint Mári elfoglalását ugyanúgy kiemelkedő tettként ünnepelték az Akkád Birodalom uralkodói a Kr. e. 24–23. században, mint Hammurapi a Kr. e. 18. században. Világos volt tehát, hogy egy jelentős szíriai hatalom székhelyéről van szó.

André Parrot 1933–1974-ig összesen 21 ásatási évadban dolgozott Máriaiban, és ezalatt számos épületet, rengeteg szobrot és más művészeti alkotást és többtízezer agyagtáblát talált. Az ásatási évad, vagy más néven kampány azt jelenti, hogy az ásatások általában nem egész évben folynak, hanem csak 2–3 hónap hosszúságban. Ennek egyszerre vannak szervezési és anyagi okai. Emellett a kiásott leleteket fel is kell dolgozni, és közölni is kell azokat, amiben sok más kollégájával ellentétben Parrot mindig élen járt. A forró klíma miatt a kampányokat gyakran télre tették, ezért egy-egy évad gyakran két naptári évre esett.

Egy rövid áttekintés képet adhat arról a hatalmas munkáról, amit ő és munkatársai Máriaiban elvégeztek. Az első évadban (1933/34) tárták fel az Istár-templomot, a másodikban (1934/35) Zimri-Lim palotájából 63 helyiséget ástak ki és 1600 táblát találtak, az egyik csúcspont azonban a harmadik évad volt a palota kb. 300 helyiségével és közel 20 ezer ékírásos agyagtáblával. Az 1938 decemberében lezárult 6. kampány végéig feltárták még a Dagan- és Ninhurszag-templomokat és a zikkuratot, de a háború ezután megakadályozta a visszatérést. Csak 1951-ben sikerült folytatni a munkát. 1964-ig hét évadban ástak a zikkurat, a Samas-, a Ninni-zaza- és Istarat-, valamint a Dagan-templom területén.

1964-től az óbabilóni palota alatt fekvő, azt megelőző, 3. évezredi palotákra összpontosított. 1967-ben és 68-ban két évad erejéig visszatért Larszába, hogy befejezze a Núr-Adad-palota feltárását. 1974-ben, a 21. évadban volt az utolsó ásatása Máriaiban. Ekkor,

73 évesen vonult vissza a terepmunkától, hogy életét ezután a kiásott leletek feldolgozásának szentelje. Erre még hat évet adott neki a sors.

Talán akkor tisztelgünk legméltóbban André Parrot emlékének, ha egy vázlatos képben áttekintjük az általa Máriban feltárt civilizáció történetét és annak emlékeit. Ebből reményeink szerint az is kiderül, hogy munkássága milyen óriási jelentőségű a tudomány számára.

A kora dinasztikus Mári és a sakkannakkuk kora

Mári városát valamikor a Kr. e. 3. évezred kezdetén alapíthatták, és azonnal a környék egyik legjelentősebb települése lett. Ez nem véletlen, hiszen fekvése egész kiváló volt. Ebben a térségben az Arab-táblába mélyen bevágódik az Eufrátesz, a völgye pedig igen termékeny, ami jó alapot nyújtott a fejlődéshez. Mári emellett nagy hasznot húzhatott a Szíria és Mezopotámia közötti áruforgalom ellenőrzéséből is.

Jelentőségét jelzi, hogy szerepel a már említett Sumer Királylistában is. A Kr. e. 3. évezred első felében, a kora dinasztikus kornak nevezett időszakban a várost az akkád nyelv egyik dialektusát beszélő népcsoport lakta, akik valószínűleg az észak-babilóniai akkádoktól vették át a sumer eredetű, de a sémi nyelvek igényei szerint átalakított ékírást. Az itt talált kora dinasztikus táblák voltak az első biztos jelei annak, hogy a sémi akkádok nem kései betelepülők voltak, hanem legalább Észak-Mezopotámiában és Szíriában őslakosok. Ez a tény azonban csak akkor lett a tudomány számára teljesen egyértelmű, amikor Szíria nyugati felében, az Aleppótól 60 km-re délre fekvő Eblában (Tell-Mardíh) egy olasz expedíció 1974-ben kiásta a legnagyobb kora dinasztikus archívumot (15 ezer táblát), amit valaha is találtak, egy olyan időszakból, amelyről a tudomány addig azt hitte, hogy az írásbeliség ekkor eddig még nem is ért el. Az eblai táblák részben sumérül íródtak, részben egy eddig nem ismert sémi nyelven, amelyet a szövegek első kiadója először egy nyugati sémi, egészen pontosan egy korai kánaáni nyelvnek (paleokánaáni) határozott meg. Közben alaposabb nemzetközi kutatás után kiderült, hogy a nyelv nem nyugati, hanem keleti sémi, és nem áll távol az akkádtól, annak egy dialektusa. Ráadásul a nyelv sem volt ismeretlen, hiszen Máriban már a háború előtt előkerültek ilyen nyelvű kora dinasztikus táblák, bár sokkal kisebb mennyiségben, csakhogy ezeket sokáig nem közölték. Sok kutató úgy véli, ha a francia és belga filológusok előbb közlik a táblákat, ma a nyelvet nem eblainak, hanem márinak hívnák. (Azóta, 1992-ben Északkelet-Szíriában, a Hábúr folyó felső folyásánál is előkerültek ugyanilyen nyelvű kora dinasztikus táblák.)

Az eblai táblákból körvonalazódott egy, a mezopotámiaival rokon, de attól sok mindenben eltérő korai szíriai kultúra, amelyhez Mári is tartozott. A lelet legnagyobb jelentősége Mári szempontjából az volt, hogy kiderült, Mári nem a civilizáció szélén fektött, hanem inkább összekötő kapocs volt két civilizáció között. Nyilvánvalóvá vált továbbá, hogy ez a két város volt ekkoriban a legjelentősebb a térségben, és hol békében éltek, hol pedig háborúztak egymással. Mindennek egyik legszebb bizonyítéka egy Enna-Dagan nevű mári király Eblába írt levele, melyet az ottani királyi palotában talál-

tak meg, és amely áttekinti a korábbi ellenségeskedések történetét. Ma már Mári számos kora dinasztikus uralkodóját ismerjük helyi írásos emlékekből és külső forrásokból egyaránt. A déli, sumer dinasztiákkal való szoros kapcsolatot talán az ún. uri kincs jelzi legjobban, amelyről alább még lesz szó.

Parrot tevékenységének köszönhetően Mári kora dinasztikus kori települése ismert a legnagyobb kiterjedésben. Ennek egyik oka, hogy az erős eróziós tevékenység sok helyen egészen az ekkori rétegekig lepusztította a felszínt, így ez az időszak került elő legelőször. Számos kisebb méretű templomot ásott ki, köztük legelőször az Istár-templomot. Istárt itt északon nem a szerelem istennőjeként tisztelték, mint délen, hanem mint harcias istennőt, és általában teljes fegyverzetben ábrázolták. A templom két szentélyből és számos kis helyiségből állt. Alaprajza nem volt egységesen tervezett, és a szentélyektől eltekintve jobban hasonlított egy lakóházra, mint egy templomra. Jelentősége azonban nem építészeti kivitelezésében, hanem az itt talált leletekben rejlett. Az egyik szentély előtt bukkant rá Parrot több más szobortöredék mellett Isqi-Mári és Ebih-Ilí szobrára, egy, az Ur városában előkerült híres „jelvényhez” hasonló mozaikberakásos dobozra, valamint számos Irán területén zsírkőből készült domborműves edényre. A két szobor már egyértelműen a déli, sumer kultúrával való szoros kapcsolatot jelezte, de ekkor még senki sem sejtette, hogy Mári válik a kora dinasztikus szobrászat legnagyobb lelőhelyévé.

1952-ben, a nyolcadik évadban tárta fel Parrot az ún. Ninni-Zaza-templomot, ez az istennő egyébként máshonnan nem ismert. A templom egy rizalitokkal (falbeugrással) díszített udvar köré csoportosul, a szentély a keleti oldalt foglalja el. A 14x5 méter nagyságú helyiségben körben egy alacsony padka húzódott, eredetileg erre állították a szobrokat. Közel 50 szoborra és 150 töredékre bukkantak a szentélyben, további 15 szobor és 13 töredék került elő az udvarból. A mezopotámiai régészet egyik legnagyobb szoborlelete.

Ezek és a többi kora dinasztikus templomban talált szobrok a kora dinasztikus valóság jellegzetes emlékei. Fogadalmi ajándékok voltak az isteneknek, sokszor magukon viselik a fogadalmi feliratokat is. Megtalálhatóak köztük királyok, papok és tisztviselők és egyéb, felirattal nem azonosított személyek, valamint férfiak illetve nők ábrázolásai egyaránt, sőt egy esetben egy házaspár is előkerült. Szinte minden esetben a test előtt összezárt kezekkel ábrázolták őket, ezért a tudomány az „imádkozó szobor” nevet adta nekik. Szemeiket kagyló és nemeskő (pl. lazúrkő) berakással tették különösen szuggesztívvé. A férfiak jellegzetes öltözete a gyapjúszoknya, a nők gyakran magas fejedőt viselnek. Az „imádkozó szobrok” Sumerből erednek, Máriaiban azonban művészi tökélyre emelték készítésüket. A szögletes, szinte kubista déli alakokkal szemben az itteniek plasztikusabbak és élettelibbek.

Az imádkozó szobrok feladata az volt, hogy a készíttető helyett állandóan imádkozva nyerje meg az istenség jóakarátát. A kora dinasztikus kor különleges időszak volt a mezopotámiai művészetben. Később a királyi hatalom ideológiája már megtiltotta, hogy a magánemberek szobrokat állíttassanak magukról, itt azonban a sémák mögül előbújva megjelenik az egyéni ember is.

Ebih-Ilí gipszkőből készült szobra (1. kép) az egyik legszebb Máriaiban előkerült mű-

vészeti alkotás, sőt azt mondhatjuk, hogy az egész kora dinasztikus művészet legkiemelkedőbb darabjai közé tartozik. Mint említettük, az Istár-templomból került elő, és ma a Louvre őrzi. Ebihi-ili, aki a hátán lévő felirat szerint egyfajta munkafelügyelő volt, egy kerek vesszőből font zsámolyon ül, meztelen felső része előtt imára fonja össze kezét, alul pedig egy kaunakésznek nevezett jellegzetes gyapjúszoknyát visel. Feje kopaszra borotvált, és hosszanti tincsekbe rendezett hosszú szakállat visel. Kagyló és lazúrkő berakásos szemei, finoman modellált teste a korban szinte szokatlan életteli-séget kölcsönöznek neki. Meglepőnek tűnhet, hogy a királyokat ábrázoló szobrok nem ilyen kvalitásúak, de figyelembe kell venni, hogy az uralkodók szobraikat is valószínűleg tisztviselőik állíttatták, a legdrágább uralkodószobrok pedig bronzból lehettek, így kevesebb esélyük volt a fennmaradásra.

A kora dinasztikus kori királyok palotája a későbbi nagy palota alatti mélyásatások során került elő. Parrot eredeti célja az volt, hogy megállapítsa, milyen korú rétegek húzódnak meg alul, de rátalált a kora dinasztikus palotára, és benne egy fontos leltre, az ún. uri kincsre. Az együttes egy edényben került elő, legkiemelkedőbb darabja a mitikus oroszlánfejű sas, az Anzu madár lazúrkőből készült szobrocskája volt (2. kép). Az egy másik lazúrkő darab egy uri uralkodó, Meszannepadda feliratát viselte magán. A lazúrkő a kor legértékesebb drágaköve volt, ugyanis csak a mai Afganisztánból lehetett beszerezni, így minden bizonnyal királyi ajándékról van szó. Parrot szondája a palota belső szentélyét találta meg, és ezt a helyet később ki is szélesítette. Kiderült, hogy összesen legalább három épület előzte meg Zimri-Lim palotáját.

A kora dinasztikus kornak a Folyóközt egyesítő, az Akkád-dinasztiát megalapító uralkodó, Sarrukín támadásai vetnek véget. (A név bibliai formája Szargon, a francia régészet emiatt nevezi gyakran a kora dinasztikus kort preszargonikus időszaknak). Talán ekkor rombolják le a templomokat is. Mári ezután az akkád királyok fennhatósága alá került, akik katonai kormányzókat, úgynevezett *sakkanakku*-kat neveztek ki a város élére. Bár ez a cím alapvetően alárendeltséget fejez ki, mégis hagyományossá vált, és azok az uralkodók is használták, akik függetlenítették magukat.

Egy ilyen rövid, független időszak volt az Akkád Birodalom bukása utáni korszak, majd nemsokára a III. ur-i dinasztia kebelezte be a területet. Az általuk kinevezett helytartók is a *sakkanakku* címet használták. Amikor Kr. e. 2000 körül ez a birodalom is összeomlott, Mári újra függetlenné vált, és az önállóvá vált város vezetői továbbra is megtartották ezt a címet. A nagy törés Kr. e. 1900 körül következett be, amikor a Hana törzsek elárasztották a környéket. Egy rövid szünet után azonban új időszak köszöntött be, az amurrú nomád dinasztiák kora. Ezek a királyok már nem használták tovább a régi helytartói címet.

A kora dinasztikus kor és az amurrú dinasztiák kora közti időszakot nevezzük *sakkanakku*-kornak, melyen belül sokszor igen nehéz időrendi különbséget tenni, bár az utóbbi néhány évben számos előrehaladás történt.

A *sakkanakku*-korban többször is újjáépítették a kora dinasztikus palotát, és emeltek egy új nagy királyi rezidenciát is, tőle keletre, amit már a Parrot utáni időszakban kezdtek kiásni (ld. később).

A korszak egyik legérdekesebb épülete a Dagan-templom. Dagan igazi szíriai isten-

ség, a Biblia szerint a filiszteusok Dágón néven tisztelték. Kultuszának szíriai központját, Tuttult (Tell-Bi'a, a mai Raqqa mellett) ma német régészek kutatják. Mári templomának érdekessége, hogy nem kifejezetten mezopotámiai, hanem nyugati hagyomány szerint épült. A kutatás által kánaáni típusúnak nevezett templomok jellegzetessége, hogy általában egyetlen nagy hosszanti téglalap alakú szentélyből, és egy félig nyitott előcsarnokból áll, valamint, hogy falai rendkívül vastagok. Ez az alaprajzi típus a Kr. e. 3. évezredtől az 1. évezredig mutatható ki Szíria, Palesztina és Kelet-Anatólia területén. Leghíresebb példája Salamon temploma Jeruzsálemben, amely – mint közismert – föníciai minták szerint épült.

A mári Dagan-templomot alapítási felirata szerint az az Istup-ilum emeltette, akinek szobra Zimri-Lim palotájából került elő. Az ő uralkodását kb. a Kr. e. 22. század második felére tehetjük. Itt a falak 6 m vastagok voltak, a belső tér pedig 15x9 méter. A bejáratral szembeni rövid oldalon két kis fülke volt, ahova az istenség és felesége szobrát helyezhették. Valamikor később, talán már Zimri-Lim korában két-két bronzból készült oroszlánprotomét (mellső részt) helyeztek el a bejárat őrzésére, melyekből kettőt Parrot-nak sikerült megtalálnia (3. kép). Ez a lelet bizonyította, hogy a kapuőrző oroszlánok elhelyezésének szokása, amely oly jellemző volt a Kr. e. 1. évezredben Szíriától az Asszír Birodalomig, már ekkor is megvolt.

Az amurrú dinasztia kora: Samsi-Adad és Zimri-Lim

A Kr. e. 19. század során amurrú nomád eredetű uralkodók foglalták el nemcsak a szíriai térség, hanem Mezopotámia városainak trónjait is. A korábbi központosított hatalmak helyére kisméretű királyságok kerültek, melyek közül néhány lassan kiemelkedett. Közéjük tartozott Mári is. A város környékén a Hana törzs nomádjai éltek, és a királyi dinasztia is ők adták. Mári állam szorosan összekötődött ezzel a törzssel, a királyok Hana sejkjének is nevezték magukat, valamint az állam hadseregét is ezek a nomádok adták.

A mári palota levéltára két nagy uralkodó családjának okmányait őrizte: Samsi-Adadét és Zimri-Limét. A két család esküdt ellensége volt egymásnak. Ennek eredete talán törzsi viszályokra mehet vissza, mindenestre konfliktusuk hosszan elhúzódott. A történet első felét egy Samsi-Adad kori levél meséli el, amelyet egy istennek írtak és amelyben visszautalnak a régi eseményekre.

Samsi-Adad apja, Ila-kabkabu, eredetileg egy Terqa nevű város (Máritól 50 km-re nyugatra) független uralkodója volt, és szövetséget kötött Jaggid-Limmel, Mári királyával (az első név szerint ismert amurrú uralkodó Máriban), aki a levél szerint megszegte a szövetségi esküt, ezért Ila-kabkabu feljogosítva érezte magát, hogy megtámadja Márit, és területet foglaljon el tőle. A mári uralkodó fia, Jahdun-Lim azonban jelentősen megnövelte országa hatalmát. Egy nagy feliratából, amelyet a Samas-templom alapozásában helyezett el, megtudjuk, hogy egészen a Földközi-tenger partjáig vezetett katonai expedíciót. Amikor elég erősnek érezte magát, megtámadta és meghódí-

totta Terqát is, s valószínűleg megölte Ila-kabkabut. Fia, Samsi-Adad a későbbi asszír krónikák szerint Babilóniába menekült, ahol száműzetésben kellett élnie.

Nem tudjuk pontosan, milyen módon sikerült Samsi-Adadnak megfelelő sereget gyűjtenie, talán törzsi kapcsolatok segítettek, de kíséretével hamarosan elfoglalta az Assurtól 40 km-re északra fekvő Ekallátum nevű várost. Néhány év múlva már magát Assurt is megszerezte magának. Assur Mezopotámia egyik leggazdagabb városa, ekkor még inkább kereskedőváros volt, mint katonai nagyhatalom. A gyors terjeszkedésben valószínűleg a későbbi legfontosabb szíriai szövetséges, Qatna is segített. A tét a Mezopotámia és a nyugati világ, (Szíria, Palesztina, ill. rajta keresztül Egyiptom és Anatólia) közti kereskedelem feletti ellenőrzés megszerzése volt. A küzdelem már régóta folyt Qatna és Aleppó között: az előbbi a dél felé, a szíriai pusztákon át húzódó útvonalat, az utóbbi az északi, az Eufrátesz mentén a Földközi-tenger felé irányuló utat ellenőrizte. A két út egyik találkozáspontja Mári környékére esett, ezért nem véletlen, hogy Samsi-Adad következő célja ez a város volt, és ebben Qatna is segített. Jahdun-Lim ekkor már nem élt, utódáról nem tudjuk, hogy milyen rokoni szálak kötötték hozzá, talán trónbitorló lehetett. Állítólag három év után saját szolgálai ölték meg. Viszont amikor Samsi-Adad elfoglalta Márit, Jahdun-Lim fiának, Zimri-Limnek menekülnie kellett, valószínűleg Aleppóban talált védelemre. Az eddigiek alapján nem is kérdéses, hogy miért pont itt.

Samsi-Adad ezután megszerezte birodalmát, amely a későbbi asszír uralkodók számára mintául szolgált. A hatalom központja nem Assur lett, hanem a Hábúr-folyó felső folyásánál, a mai Északkelet-Szíriában fekvő Sehná, amit Subat-Enlilnek (Enlil isten székhelye) nevezett el. (Ma Tell-Leilán, amerikai régészek kutatják). Két fiát bízta meg azzal, hogy helytartóként ellenőrizzék birodalmának két másik pillérét, Márit és Ekallátumot. A három város egy nagy háromszöget alkotott, és ezt vették körül a vazallus kisállamok. Ekallátumot kapta az idősebb fiú, Isme-Dagan, Márit pedig a fiatalabb, Jaszmah-Adad.

A mári levéltár megőrizte számunkra azokat a leveleket, melyeket egymásnak írtak, és amelyekben beszámoltak a katonai és politikai eseményekről. Ezekből a levelekből sok mindent megtudunk Samsi-Adadról, a nagy államférfiről is, de sokkal érdekesebb színfolt, Jaszmah-Adad, aki nemigen tudott felnőni ahhoz a feladathoz, amivel megbízták. Úgy tűnik, a szíriai bor jobban érdekelte, mint az államügyek. Apja, Samsi-Adad ezért folyamatosan korholta, és tanácsokkal látta el arról, hogy mit kellene csinálnia. Éppen ezért olyan értékes számunkra ez a levelezés, hiszen olyan dolgokat írnak le benne a politikáról és a diplomáciáról, amit egyébként talán nem tettek volna. Samsi-Adad állandóan Isme-Dagant hozta föl példaként, aki kiválóan végezte dolgát, és eredményes hadjáratokat vezetett az északi vad hegyi törzsek és más szomszédos hatalmak ellen. Jaszmah-Adad még az olyan „egyszerű” állami feladatot sem volt képes jól megoldani, mint a dinasztikus házasság, amely nemigen lehetett ingyére. A szövetség megerősítésére ugyanis el kellett vennie feleségül a qatnai király lányát, de őt, mint ez egy dühös apai levélből kiderül, nem engedte be a palotába, hanem máshol szállásolta el: „Ha az apja meghallja, szíve haragos lesz, ennek a dolognak nem kellene bekövetkeznie. A pálma palotájában elég lakosztály van. Egy lakosztályt válassz ki, ahol

lakhat, ne lakjon kívül!” A végkifejletet nem ismerjük, de ez mégis egy jellemző momentum. Nem véletlen, hogy amikor Samsi-Adad – talán egy hadjáratban – meghal, fiainak nem sikerült birodalmát fenntartania.

Nem tudjuk, mennyi idő telt el ezután, de Zimri-Lim az aleppói király, Jarim-Lim segítségével hamarosan bevonult Mária. Jaszmah-Adad végső sorsáról nem tudunk semmit, de háremét és kincstárát hátrahagyva kellett Máriaól menekülnie.

Zimri-Lim Samsi-Adad birodalmának nyugati részét vonta ellenőrzése alá, és újjászervezte a területet. A korábbi asszír időszámítás helyett a babilónira tért át. Érdekes módon a palota levéltárából nem távolították el a korábban archivált, Samsi-Adad időszakában írt leveleket, bár lehetséges, hogy néhány, az új hatalom számára kényes levelet ugyanúgy kivettek közülük, mint ahogy ezt később Hammurapi tette. Tovább építette viszont a palotát, amely uralkodása alatt érte el a legnagyobb kiterjedését.

Zimri-Lim 12 éves uralma jórésztében kevés drámai esemény történt, annál izgalmasabb volt a végkifejlet. Ő volt Hammurapi egyik legstabilabb szövetségese, sokszor küldött csapatokat megsegítésére. Együtt harcoltak Esnunna, majd Elám, és végül Larsza ellen. Hammurapi ugyanis kiválóan értett a szövetségesek megnyeréséhez, és ahhoz is, hogy mikor kell őket egymás ellen fordítani. Nem tudjuk, hogy igaza volt-e a babilóni királynak, amikor a mári követnek azt bizonygatta, hogy a larszai Rím-Szín támadta meg őt, de végül is ő került ki a konfliktusból győztesen.

Zimri-Lim valószínűleg megérezhette, hogy ő kerül sorra, és már nem támogatta a továbbiakban Hammurapit. Sorsát azonban nem kerülhette el. Egykori szövetségese először legyőzte és vazallusává tette, majd – valószínűleg egy elszakadási kísérlet után – elfoglalta és lerombolta a várost, amely soha többé nem épült újjá. Zimri-Lim sorsa éppúgy ismeretlen számunkra, mint az utolsó évek eseményeinek részletei. Hammurapi ugyanis a palota lerombolása előtt összehordatta a diplomáciai levelezést és nyilvánvalóan magával vitetett minden olyan okmányt, amelyben erről a konfliktusról esett szó. Csak így magyarázható, miért nincs egyetlen olyan levél sem, amelyben Hammurapi mint ellenség jelenik meg, pedig sok ilyen íródhatott, az viszont egyértelmű, hogy a levelek nem az eredeti helyükön voltak.

Zimri-Lim palotája

Ha lehet rangsorolni, Parrot legjelentősebb felfedezése bizonyosan Zimri-Lim palotájának feltárása volt, a második és a harmadik kampányban (1934/35 és 1936/37). Az egész épület egyetlen hatalmas rombolás áldozata lett, ami szokatlanul jó állapotban konzerválta a romokat, és megőrizte a benne hagyott tárgyakat. A régészet legnagyobb ellensége ugyanis nem a gyors pusztulás, hanem a lassú enyészet, amikor szépen lassan elhordanak minden tárgyat, majd a víz és a szél okozta erózió az alapokig elpusztít mindent. Máriaiban a felső emeletek behulló törmeléke 3–4 méter magasságban töltötte fel a helyiségeket, megvédve azokat a későbbi pusztulástól. Mindezt Hammurapi, babilóni uralkodónak „köszönhetjük”, aki lerombolta az épületet. Biztosan nem gondol-

ta volna, hogy ezzel éppen hogy nem kitörli az emlékezetből ellensége, Zimri-Lim nevét, hanem megőrzi azt. Természetesen a legértékesebb kincseket: aranyat, ezüstöt, bronzot, drágaköveket, az értékes bútorokat, sőt a történeti emlékek egy részét is mind elvitték zsákmányként Babilónba. (Voltak olyan Máriaiból származó szobrok, melyeket még a Perzsa Birodalom idején is a babilóni királyi palotában őriztek.) Ami megmaradt az is felbecsülhetetlen érték a tudomány számára. Mindenekelőtt a királyi levéltár: több, mint húszezer tábla került elő a romok közül.

Zimri-Lim hatalmas palotája biztosan az ókor hét csodájához számított volna, ha már ekkor is létezett volna ez a fogalom. Messze földről érkeztek látogatók, hogy megtekintsék csodáit. Az ugariti uralkodó például egy levélben kért közbenjárást, hogy látogatást tehessen itt.

Különlegessége nem az építőanyagában rejlett. Ugyanúgy napon szárított agyagtég-lákból épült, mint minden más épületet Mezopotámiában. (Szíria nyugatabb területein is legfeljebb az alapokhoz használtak követ). Égetett téglákat csak ott alkalmaztak, ahol a nedvesség megtámadhatta a vályogot: rakpartok, hidak, sírboltok építéséhez, udvarok, konyhák kikövezésére, mélyen a talajvízben alapozott épületek alapjainál, vagy az oldalazó esőnek különösen kitett toronytemplomok (*zikkuratok*) külsejének borítására. Zimri-Lim palotájában is csak az udvarok és vízvezetékek készültek égetett téglából. A mérete és díszítése számíthatott egyedülállónak.

Nem egyszerre épült fel, hanem hosszabb idő alatt. Az építkezések pontos időrendjét nehéz megállapítani, korábban sokan úgy vélték, hogy egyes részei még a sakkanakkukorban épültek. Valószínűbb azonban, hogy a korábbi palotát a Hana-nomádok pusztították el, majd talán Jaggid-Lim lehetett az, aki új épületet emeltetett a romok helyén. Ma abban a formájában ismerjük, amilyenre Zimri-Lim építtette ki.

Az épületegyüttes közel 2,5 hektár kiterjedésű (200x120 m) és több mint 300 helyiségből és udvarból áll (4. kép). Ehhez még hozzá kell számítani, hogy a palota legalább fele kétemeletes volt. Alapvetően két, használatában világosan elválasztott részből állt. A keleti volt a nyilvános, külvilág felé fordított szárny, a nyugati a belső szárny, ahova csak a kiválasztottak léphettek. A későbbi asszír palotáknál az elsőt kifejező módon kapuszárnynak (bábánu), a másodikat házsárnynak (bítánu) nevezték. A kapuszárnyra azért volt szükség, mert a palota nemcsak a király és udvartartásának a lakhelye, hanem egy hatalmas gazdasági egység központja is volt műhelyekkel, raktárakkal és hivatali egységekkel, ahol a beérkező és a kimenő javakat regisztrálták. A kapuszárnyig jutottak a külföldi kereskedők, akik egyrészt adót fizettek, másrészt árujuk egy részét fel kellett ajánlaniuk megvételre. (Minderről az asszír kereskedők anatóliai okmányából értesülünk, egy kicsit korábbi időszakból, de ez nem lehetett nagyon másként Zimri-Lim korában sem). Ide jöhettek az egyszerű emberek ügyes-bajos dolgaikkal, hogy a király segítségét kérjék, valamint ez a rész adhatott helyet azoknak a királyi ceremóniáknak, melyeken a város polgárai is részt vehettek.

A mári palota kapuszárnyának központja a 131. számú udvar volt, a legnagyobb udvar a palotában. Ide északról lehetett bejutni, két vastos torony által őrzött bejáraton és egy előcsarnokon keresztül (A). A magánházakból is ismert szokás szerint az

ajtókat sohasem egy tengelyre helyezték el, hanem mindig egy kicsit eltolva, hogy kívülről a kíváncsi szemek ne láthassanak be. Balra helyezkedett el a kapuszárny központi konyhája (B). A négyzetes udvar keleti oldalán az áruk regisztrációját végző hivatal (C), a déli oldalán pedig egy kifelé nyitott, emelt szintű helyiség (132; E) kapott helyet, amelyhez szokatlan megoldásként félköríves lépcsők vezettek. A helyiség belső oldalait áldozati jelenetet ábrázoló festmények díszítették. A helyiség funkciójával kapcsolatban nincs egyetértés, van aki szentélynek, van aki kihallgatási csarnoknak tartja. Az utóbbi jobban illik a helyéhez. Tőle délkeletre egy palotaszentély (D), délnyugatra pedig a kovácsok műhelye (F) feküdt.

Innen a palota belső, „házsárnyába” csak kerülő úton, jól őrzött helyiségeken keresztül lehetett bemenni. A királyi reprezentáció központja három helyiség volt, a 106. udvar és a 64-es számú trónterem (G), valamint mögötte a királyi kultuszok kápolnája (65; H). Ide már csak a legmagasabb rangú tisztviselők, a királyi udvar legfelsőbb köreihez tartozók, a királyi szolgák és a követek juthattak. Az udvart körbevevő falak festettek voltak, a legszebbeket a déli falon találták meg az ásatók, és ezek közül is a leghíresebb a Zimri-Lim beavatási szertartását ábrázoló kép (5. kép).

Ez a falfestmény a kevés ismert mezopotámiai festészeti alkotás egyik legkiemelkedőbb darabja. Sajnos a lelőköri körülmények csak ritkán teszik lehetővé a falfestmények fennmaradását. Ez nemcsak a pusztulékony vályogfalaknak „köszönhető”, hanem a sajátos technikának is. Míg pl. a nedves mészvakolatra festett római freskók hozzákötnek az alaphoz, és lehullásuk esetében is nagyobb darabok maradnak meg belőlük, addig Mezopotámiában az agyagvakolatra egy vékony kiegyenlítő gipszréteget tettek és erre festettek (6. kép). A vakolat leválásakor a festmény apró gipszlapocskákra esik szét és gyorsan elpusztul. Csak nagyon kevés alkalommal védte meg a felső részről lehullott törmelék a festményeket úgy, mint ebben az esetben.

A 2,50x1,75 m nagyságú képmezőt vastag vörösesbarna, egymást követő spirálisokkal (ún. futókutya motívummal) díszített sáv keretezi. A kompozíció középpontjában két sávra osztott négyzetben kapott helyet a főjelenet: a király beavatási ceremóniája, amely a későbbi koronázásoknak felel meg. A szíriai királyok jellegzetes öltözékét, a magas, széles peremű süveget, a teljes testet fedő rojtos szélű leplet és rövid szoknyát viselő uralkodó a harcias Istár istennő elé járul, hogy átvegye a hatalom jelképeit, a pálcát és a karikát. Az istennő egy oroszlánra lép, jobb kezében a regáliákat, baljában pedig egy sarlókardot tart, hátán további fegyverek. Kettejüket két felemelt karú Lama istennő keretezi (az istenek szarvakkal díszített sisakjaikról ismerhetők fel), ők alacsonyabb rangú személyes védőistenségek, akik Zimri-Limet bevezetik a nagyobb istenség elé. Balra egy további férfi isten csatlakozik hozzájuk. Alattuk két vízi istennő aryballosokat tart, melyekből az élet vize árad szét négy sugárban. A vízben halak úszkálnak. A belső képmezőt két-két pálmafa (termő és porzó) keretezi, melyek a világmindenséget szimbolizáló mitikus kertben állnak, ezeket keveréklények veszik körül. Két szélen újra a Lama istennők jelennek meg. A kompozíció az uralom szent jellegét fejezi ki összefüggését az isteni szférával, a termékenységgel és a bőséggel. A színek skálája az egyik leggazdagabb az ismert mezopotámiai festmények között, a szokásos fekete, fehér, vörös és vörösesbarna mellett itt megjelenik a kék, a sárga és a zöld is. Ez a szí-

nesség egyedülálló betekintést nyújt a szíriai öltözködés tarkaságába, különösen érdekesekek a későbbi szíriai öltözetekre emlékeztető csíkos és foltos ruhák. A falfestmény védelmére egy oszlopok tartotta féltetőt építettek.

A képen ábrázolt vízi istennők egyike szobor formájában is előkerült (7. kép). Az életnagyságúnál alig kisebb szobor Ebih-Ilíhez hasonlóan, korának egyik legkiválóbb alkotása. A hosszú ruhában, mezítláb ábrázolt istennő szarvkoronás fejedőt és hátul ellensúllyal megtartott hatsoros, nehéz nyakláncot visel. Kezében ugyanúgy egy aryballosnak nevezett gömbös testű edényt tart, mint társai a festményen. Az edény valójában egy vízköpő volt, amelyhez a talpazon és a testen át belső csatorna vezetett. Mivel a darabjai láthatóan nem az eredeti helyen kerültek elő, élénk vita folyik a kutatók közt arról, hogy hol is állhatott eredetileg. Egyes elképzelések szerint a 65. helyiségben (H) párosan állt, és egy olyan kompozíció része volt, amely szinte leképezte a festmény beavatási jelenetét. Mások inkább az udvarra helyezik. A vitában fontos érv, hogy a szövegekben gyakran szerepel egy udvar, amelynek a neve páлмаudvar. Ezt korábban a pálmák udvarának fordították, és sokan úgy gondolták, hogy az udvarban egy pálmaliget lehetett, vizet köpő szobrokkal. Valóban elő is kerültek az udvar alatt égett téglából és bitumenből összerakott vízvezető csatornák. Viszont egyértelművé vált, hogy a név fordítása a páлма udvara, és ezt az egy pálmát a későbbi ásatók szerint bronzból készíthették el és az udvar közepén állíthatták fel. Elképzelhető, hogy sok más mellett épp ez a bronz páлма tette ilyen híressé a palotát. Összességében azt mondhatjuk, hogy biztosan állt egy vagy több vízköpő szobor a palotának ezen a részén, de nem egyértelmű, hogy hol.

A 64. és a 65. helyiségek (G, illetve H) jelentették a palota és egyben a királyság középpontját. Az első 7,70x25,60 m nagyságú, 3,10 m széles bejárata pontosan az északi hosszanti fal közepén volt. Vele szemben kapott helyet a nagy kőlappal borított trón-emelvény, ahova lépcsőkön lehetett feljutni. A falon megmaradt nyomok szerint, a valószínűleg elefántcsont-faragványokkal és arannyal borított trónszék fölé egy baldachint emeltek. Ebben a csarnokban fogadta az uralkodó a legfontosabb követeket, itt tartották a nagy lakomákat is. Csak sejtethetjük, hogy a belső dísz értékes faliszőnyegekből állhatott, de ebből nem maradt ránk semmi. Parrot szerint a nyugati falnál állhatott a vízköpő istennő szobor.

A következő helyiség, az ünnepi terem (H) a legnagyobb a palotában. 11,70x26,30 méteres felületét csak hatalmas cédrusfák törzsei fedhették le, vastag falait az ásatók még közel 10 méter magasságig megtalálták, de az arányok alapján az eredeti magasság elérhette a 17,5 métert is. A helyiség keleti, rövidebb oldalán egy lépcsőkön megközelíthető, kiemelt fülkét süllyesztettek a falba. E monumentális tér a királyi kultuszok eseményeinek megrendezésére szolgálhatott, a fülke lehetett a beavatási jelenet színtere. A lépcső mellett több szobortalapzat is volt, és egy szobor elő is került, Istup-ilumé (8. kép), aki egy korábbi sakkanakku volt (ld. feljebb). A helyiség alatti vízvezetékek alapján sokan úgy gondolják, hogy itt lehettek a vízköpő szobrok elhelyezve.

Istup-ilum szobrának itteni elhelyezése meglepő, felállításával a Zimri-Lim-dinasztia amurrú származású tagjai talán a helyi hagyományokhoz akartak visszanyúlni, hogy ezzel is erősítsék hatalmukat. Ez a kemény dioritból készült szobor sokkal vas-

kosabb a kora dinasztikus alkotásoknál, az izomkidolgozás részletei viszont arra utalnak, hogy nagyjából a lagasi Gudea szobraival egyidőben készülhetett, annál valamivel provinciálisabb műhelyben.

Az ünnepi teremtől délre találjuk a hosszú folyosó mellett sorakozó élelmiszerraktárakat (I), ahonnan kanyargós úton lehetett elérni a tróntermet. A J-vel jelölt terület a magánlakosztályok (K és M) ellátását szolgáló gazdasági részleg helye. Az L területet Parrot iskolaként értelmezte, de ma már inkább királyi kincstárnak tartják. A vendégek elhelyezésére szolgáló N egység mellett egy érdekes fürdőt találunk, égetett agyag fürdőkádakkal. A kiterjedt felső emeleti traktusokról legfeljebb sejtelmünk lehet, de minden bizonnyal az M lakosztály felső részén kaptak helyet a királyi hárem helyiségei.

A hatalmas történeti jelentőségű királyi archívumot eredetileg a két nagy udvar közti helyiségek egyikében őrizték.

A nomádok kora

Nincs a mezopotámiai levéltárak között még egy, amely olyan erővel világítaná meg a ókori Közel-Kelet nomádjainak társadalmát, életmódját és kultúráját, mint a mári palota archívuma. Ez nem véletlen. Szíria volt az otthona azoknak a nomád népcsoportoknak, melyek innen kiindulva a Kr. e. 24. századtól a 19. századig elárasztották az egész Folyóközt. Általában nem katonai erővel törtek be, hanem kis csoportokban, békésen vándoroltak a gazdag városok közelébe. Akkádul amurrúnak (amoritának), sumerül pedig martunak nevezték őket. A szó mindkét nyelvben a nyugati irányt is jelölte, de nem lehet eldönteni, melyik jelentés volt elsődleges: a nomádokat nevezték nyugatiaknak, vagy a nyugati irány kapta a nevét a nomádokról. Nyelvük nem került be az írásbeliségbe, de a személynevek alapján a sémi nyelvek ún. északnyugati csoportjába tartozott, ugyanúgy mint a héber és a föníciai. Az amurrúk nem egyetlen törzsbe tartoztak, hanem számos különböző csoportra tagolódtak. Mári környékén a Hana és a Jamina törzs volt a legerősebb.

A nomádok és a városlakók (földművelők) általában egymásra utalva, egymással szimbiózisban éltek, ha ezt a sokszor kényszerű együttműködést gyakran ellenségeskedés törte is meg. A kétféle életmódot ugyanis nem teljesen ugyanabban az élettérben folytatták. A Folyóközben a földművelésre csak az öntözhető területeken volt lehetőség, ezekhez pedig a csatornák csak akkor tudták elszállítani a vizet, ha alacsonyabban feküdtek, mint a folyók ill. a nagy főcsatornák. A magasabban fekvő, időszakosan kiszáradó területeket csak az igénytelen, juhokat terelő, mozgékony nomád pásztorok tudták kihasználni. Ilyen térségek hosszan nyúltak el a mezopotámiai szántóföldek és városok zónái mellett, de legnagyobb kiterjedésben Szíriában, a nomádok „anyaországában” voltak megtalálhatók, ezért itt jelentették a legnagyobb problémát is. A két térség közelsége és a nagy, egybefüggő legelők hiánya miatt ezt az életformát „bezárt nomadizmusnak” nevezzük.

Az amurrúk által képviselt, juhokra alapozott nomadizmus alapvetően eltért a ké-

sőbbi nagyállattartók életformájától. Hatóköriüket elsősorban az itatásra alkalmas víz elérhetősége határozta meg, amitől legfeljebb 40–50 km-re távolodhattak el, ezért meghatározott útvonalakon mozogtak a félsivatagos zónákban. A háziasított teve hiányában a sivatagokba való behatolás ekkor még fel sem merült. A juhok mellett a szamár volt a legfontosabb állat, de ezt legtöbbször csak teherhordásra használták. A legelők és a vízlelőhelyek ellenőrzéséért rendszeresen kirobbanó viták, valamint a nehéz életmód kemény harcosokká tette őket. A városlakókat megvetették, de ez nem akadályozta meg őket az együttműködésben. A kapcsolattal mindkét fél jól járt. A nomádok hasznosították a száraz területeket, olcsó gyapjút biztosítottak a városok legfontosabb iparágának, a textiliparnak, olcsó idénymunkásokat biztosítottak az aratás idejére, valamint ők adták a katonák nagy részét. A városoktól a nomádok kézműipari termékeket és a vezetőik luxuscikkeket szerezhettek be, valamint élelmet és takarmányt a legnagyobb szárazság idején, amikor ősre a legelők teljesen kiégtek. Nem véletlen az az Ószövetségben többször is felbukkanó nomád reflex, hogy baj esetén a városokhoz kell fordulni.

Ez a törékeny egyensúly azonban sokszor felborult, melynek oka a rossz időjárás, illetve a túlnépesedés okozta élelemhiánytól kezdve egyes törzsi vezetők egyéni katonai ambíciójáig terjedt. A kétfajta népesség békés időkben is idegenkedve szemlélte egymást, tele voltak egymással szembeni előítéletekkel, ezért csak nagyon kevésre volt szükség a robbanáshoz. Gyakorta okozott viszályokat, hogy az új legelőket kereső nomádok átgázoltak a vetéseken, sőt az állatok meg is dézsmálhatták a termést.

A béke megőrzéséhez a városok politikai vezetésének a törzseket hatékonyan ellenőrzésük alatt kellett tartani. Ennek módszereiről részletesen tudósítanak bennünket a mári levéltár levelei. A törzsi előkelőket sokszor állami tisztviselőkké nevezték ki, különféle juttatásokkal tették őket érdekelté a helyzet fenntartásában. A nomád vezetőknek ez nem volt ellenére, hiszen saját törzsük előtt is emelkedett a presztízsük, és olyan luxusjavakhoz jutottak, melyeket kizárólag királyi ajándékként tudtak megszerezni. A törzsek ellenőrzése tehát vezetőiken keresztül valósult meg, akik sokszor városi házakat is fenntartottak maguknak, és kétlaki életet kezdtek élni. Sokan költöztek be véglegesen a városokba. A törzs egyik része továbbra is sátrakban lakott a pusztában, a másik pedig városokban.

Igen jó politikai és diplomáciai képességekre volt szükség a központi hatalom részéről, amikor az egyik legkényesebb, de elkerülhetetlen feladatot kellett végrehajtani: az adók begyűjtését. Ezt, mint ahogy a mári levelekből egyértelműen kiderül, csak kiterjedt katonai akciókkal lehetett megoldani. Nem véletlen, hogy a népszámlálástól annyira idegenkedtek a nomádok, hiszen ez volt a kirótt adó alapja.

Az ellenőrzés akkor vált lehetetlenné, amikor a városi társadalomokban belső működési zavar támadt. A zűrzavaros időkben sokszor az egyetlen stabil és működőképes hatalmi szervezet a törzs maradt. Ilyenkor a tisztségviselővé vált sejkek törzsük támogatásával megszerezhették a királyi hatalmat. Ezt a folyamatot figyelhetjük meg a Kr. e. 20–19. században egész Szíriában és Mezopotámiában: lassan az összes helyi trónt amurrú eredetű dinasztia foglalta el.

A hatalomba került amurrú előkelők azonban gyorsan felvették a helyi szokásokat, és

folytatóivá váltak az ősi mezopotámiai kultúrának. A városok élete nem sokat változott, legfeljebb az amúgy is sokszínű mezopotámiai kultúra gazdagodott egy új árnyalattal. Ha nem tudnánk elolvasni az ékírást, a változást valószínűleg nem is érzékelnénk.

Követjelentések: politika és diplomácia

A mári palotában előkerült több tízezer tábla nemcsak az itt székelő hatalmak belső életét tárta fel számunkra, bár ez is hatalmas tudományos eredmény lett volna, hanem egész Szíria és Mezopotámia története teljesen új megvilágításba került. A sors iróniája, hogy André Parrot azokat a Larsza történetével kapcsolatos forrásokat, amelyek miatt többek között a francia filológus szaktekintélyek hatására őt Irakba küldték, itt Szíriában találta meg. A mári levelekből kiderült, hogyan kötöttek szövetséget és hogyan szegték meg azokat a legfontosabb mezopotámiai (Larsza, Babilón, Esnunna, Asszíria), iráni (Elám) és szíriai (Mári, Aleppó, Qatna) hatalmak. Különösképpen a Szíriára vonatkozó források jelentettek újdonságot: korábban erről a területről szinte semmit sem lehetett tudni. Világossá vált, hogy a legnagyobb katonai erőt éppen az itteni két, egymással vetélkedő nyugat-szíriai nagyhatalom, Aleppó és Qatna (a mai Homsztól nem messze) jelentette. Az archívum látóköre dél felé egészen olyan kánaáni városokig terjed, mint az Izraelben fekvő Hácór, vagy keletre Dilmun (Bahrein) szigete.

Ezt a széles, és a más időszakénál sokkal részletesebb történeti képet a szubjektív királyfeliratoknál és krónikáknál sokkal autentikusabb forrásból ismerte meg a modern tudomány: a hivatalos levelezésekből, királyi levélváltásokból, valamint kormányzók és követek jelentéseiből. Ez egy másik olyan pont, amely a mári levéltárat egyedülállóvá teszi: a politika és a diplomácia itt olyan részletességgel jelenik meg, mint sehol máshol. Szemben az asszír királyfeliratokkal, amelyek himnikus formában dicsőítették az uralkodók tetteit, vagy a lakónikus tömörségű krónikákkal, ezekből a szövegekből fény derül a korabeli politika és diplomácia hátterére is.

Most csupán egy csoportot emelek ki a hivatalos levelek közül: a követjelentéseket. Az uralkodók minden fontosabb hatalmi központba elküldték követeiket, akik rendszeresen beszámoltak uraiknak az eseményekről. A mári levéltárban a Zimri-Limnek küldött levelek maradtak fenn. A követek minden lehetséges módszerrel gyűjtötték az információt. Azt írták le, amit a vendéglátó hatalom akart a tudomásukra hozni. A hosszú távon mindig bizonytalan szövetségek aktuális állását arról mérték le, milyen szívélyesek a követekkel. Az információcsere gyakran meghatározó fontosságú volt, hiszen a háborúk éppolyan erővel folytak a diplomáciai frontokon, mint a harcmezőkön, és a siker sokszor attól függött, hogy sikerül-e az ellenséges koalíció tagjai közé éket verni.

Ugyanakkor, ha valamelyik küldött hosszabb ideig nem jutott be az uralkodóhoz, azt rendkívül barátságtalan lépésnek tekintették. Egy alárendelt hatalom esetében rögtön felmerült a lehetősége annak, hogy az adott király el akar szakadni, és alkalmadtán erős seregek jelenhettek meg ebben a városban. Egyenrangú hatalmaknál az

uralkodóhoz való bebocsátások száma politikai barométerként működött. A követek féltékenyen figyelték egymást, de ugyanakkor sokszor meg is osztották egymás között az információikat. Természetesen ezeket is megírták haza, ugyanúgy, mint a fizetett ügynököktől, kémektől szerzett értesüléseket.

Volt a diplomáciának egy másik fontos eleme is, a szövetségi rendszerek megszervezése és fenntartása. A nagyhatalmak ugyanis nem központosított politikai erőkként működtek, hanem olyan szövetségi rendszerekként, amelyeket egy-egy központból irányítottak. Kiválóan leírja a helyzetet az a sokat idézett levél, melyet Zimri-Lim kapott egy tisztviselőjétől, aki azt akarta plasztikusan kifejezni, hogy milyen nagy hatalommal rendelkezik Jarim-Lim, Aleppó (Jamhad) ura, akitől a mári uralkodó rendszeresen kapott katonai segítséget. (A nagy királyok között természetesen csak azért nem szerepel Zimri-Lim, mert ő a levél címzettje.)

„Egyetlen király sem elég erős egymaga. Hammurapi, Babilón ura után 10–15 király vonul fel, ugyanennyi Rím-Szín, Larsza ura után, ugyanennyi Ibál-pí-Él, Esnunna ura után, ugyanennyi Amut-pí-Él, Qatna ura után, Jarim-Lim, Jamhad ura után viszont 20 király vonul fel.” (Komoróczy Géza fordítása)

Ezek a kisebb királyok általában rejtve maradnak előttünk, hiszen a hivatalos feliratok a győzelem dicsőségét mindig a nagy uralkodóhoz kötik, szövetségeseikről pedig szó sem esik.

Az egyetlen kivétel ebből az időszakból szintén Mári, hiszen épp a levelezéseknek köszönhetően jól ismerjük alárendelt szövetségeseit és az egész királyság működését. Ehhez jó kiegészítő információkat adnak a fennmaradt „szövetségi” szerződések, melyek csak a vazallusok számára írnak elő kötelezettségeket. A magterületet provinciákra osztották, melyeket helytartók vezettek, és ezt vették körül a vazallus államok, akiknek csak külpolitikájukat kellett a központi akaratnak alávetni, belső szervezetük viszont független maradt. A helyi uralkodó kiválasztásába általában csak akkor avatkozott be a nagykirály, ha az elszakadás veszélye fenyegetett. A szövetségi rendszer fenntartása jó politikai érzéket kívánt, hiszen a szövetségeseik egymással is háborúzhattak, és sokszor megpróbáltak külön utakon járni. Egyes politikai szerencselovagokról, királyiá emelkedett törzsfőkről gyakran nehéz volt megállapítani, hogy kellő pillanatban hűségeseik maradnak-e. Az egyszerű katonai beavatkozás nem mindig volt célszerű, hiszen a túl sok belső katonai akció a költségek mellett még szét is zilálhatta a szövetségi rendszert. Itt is fontos szerepet kaptak a jó követek, akik árgus szemekkel figyelték, hogy kik jelennek meg az udvarban, kinek a követei érkeznek és azokat hogyan fogadják, illetve mit csinál a helyi hadsereg.

Mári és a Biblia

A mári levéltár azonnal nagy érdeklődést váltott ki az Ószövetség háttérét kutató tudósok és a nagyközönség körében. Sok elsietett következtetést vontak le, hiszen sokan azt várták, hogy ezeken a táblákon bibliai személyek is megtalálhatóak lesznek. Ma már minden komoly szakember előtt világos, hogy ez nem is várható. A sok túlzás és

tudománytalan vélemény miatt az ékírás kutatáson belül kicsit hitelét veszítette ez a kutatási terület, és ma már csak ritkán jelenik meg tanulmány erről a kérdésről. Pedig számos kapcsolat is található a Biblia és a mári szövegek között, ha ezek általában nem is közvetlenek.

Megjelennek a szövegekben olyan városok, melyeket a Teremtés könyve is említ, pl. Harrán vagy Náhor. Számos olyan szóval találkozunk a nomádokkal kapcsolatban, melyek nyugati sémi eredetűek, és a héber nyelvben is megtalálhatók. Hasonló típusú nevekkel, és hasonló jogi intézményekkel találkozunk, mint amilyenekkel az ősatyák történeteiben. Sok esetben nem tudjuk, hogy a kapcsolat tényleges, vagy véletlen-e. A legjobb példa erre Benjámin neve. Már említettük, hogy az egyik törzsi csoportot Jamina fiainak nevezik. Az ékírásban ezt DUMU.MES-Jaminá-nak írják. A DUMU.MES sumer szójel, amelyről nem tudjuk, hogy akkádul kell-e olvasni – akkor Márú-Jamina lenne –, vagy egy nyugati sémi kifejezéssel Bínú-Jaminának. Lehet, hogy az utóbbi igaz, de a Jamina egyszerűen csak a déli irányt jelzi, szemben az északi törzsekkel. A dél fia kifejezés egymástól függetlenül sok nyugati sémiektől által lakott területen is előfordulhat.

Ugyanakkor számos hasonlóság van az amurrú nomádok és az ősatyák hite között, ez azonban nagyon sok más mezopotámiai forrásból is kiderül. Gyakran jelenik meg a szövegekben az atyáid istene kifejezés, és közeli, személyes kapcsolat van az egyes családok és az őket védő istenségek között, akiket általában nem neveznek meg.

Egy másik érdekes érintkezési terület a prófécia. Pár tucat szövegben megjelennek olyan próféták, akik az istenek üzeneteit közvetítik a mári uralkodók számára. Ez jellegzetesen nyugati jelenség, Mezopotámiában nem található meg, pedig a különféle jóslásoknak nagy hagyománya volt. Szemben a bibliai prófétákkal a mári próféták közlései mindig helyi érdekűek és hiányzik belőlük az etikai töltés.

Összefoglalva, az a mári táblák jelentősége a bibliai kutatások szempontjából, hogy fényt vet arra kulturális háttérre, melyben az ősatyák is és a Mári környéki amurrú nomádok is éltek.

André Parrot öröksége

Miután André Parrot 1974-ben abbahagyta a terepmunkát, a mári ásatásokat 1979-ben Jean Margueron folytatta, és ezek azóta is tartanak. Az újrakezdett feltárások során alapvetően Zimri-Lim palotájának és az alatta fekvő palotának az építészeti részleteire összpontosítottak, hogy minél jobban rekonstruálhassák ezt a hatalmas épületegyüttest és annak építéstörténetét. Az újabb eredmények közül számosat már a palota leírásánál is említettünk. Emellett új felületeket is nyitottak, melyek közül az ún. A felület a legjelentősebb. Itt egy újabb nagy kiterjedésű palotát tártak fel, amelyet a sakkanakku korra kelteztek. Ezek az ásatások azonban érdekes módon már nem találtak olyan mennyiségű és fontosságú tárgyi leletet, mint amilyeneket André Parrot fedezett fel.

Az általa feltárt régészeti anyag nagy részét már ő maga példamutatóan közzé tette.

Nem ez a helyzet a táblákkal. Sokáig csak néhány kutató dolgozott rajtuk, és a kiadásuk igen vontatottan haladt. Bár eddig 28 kötetet és számtalan tanulmányt adtak ki róluk, ma a kívülálló még csak meg sem tudja becsülni, hány tábla maradt közöletlen. Mindenesetre az utóbbi években rendkívül felgyorsult a publikálás folyamata, és nagyon sok ékírás-kutató kapcsolódott be a munkába. Így remélhetjük, hogy hamarosan teljesen megismerhetjük ezt az egyedülállóan fontos emlékcsoportot.

Irodalom

Parrot legfontosabb művei

Önéletrajz:

L'Aventure archéologique. Paris, 1979. (német kiadása: *Rückkehr in die Vergangenheit*. Hamburg, 1981.)

Régészeti és művészettörténeti összefoglalások:

Archéologie mésopotamienne I. Paris, 1946.

Ziqqurats et Tour de Babel. Paris, 1949.

Sumer (L'Univers des Formes). Paris, 1960. (angol kiadása: *Sumer*. (The Art of Mankind). London, 1960.; német kiadása: *Sumer. Die mesopotamische Kunst von den Anfängen bis zum 12. vorchristlichen Jahrhundert* (Universum der Kunst) München, 1960.).

Assur (L'Univers des formes). Paris, 1961. (német kiadása: *Assur. Die mesopotamische Kunst vom 13. vorchristlichen Jahrhundert bis zum Tode Alexanders des Grossen* (Universum der Kunst) München, 1961.

Girszu:

Tello. Vingt campagnes de fouilles (1877–1933). Paris, 1945.

Larsza:

Előzetes jelentések: *Revue d'Assyriologie* 30 (1933) 169–182; *Syria* 45 (1968) 205–237

Mari:

Mari. Capitale fabuleuse. Paris, 1974. (részletes irodalomal)

Le Temple Ishtar (Mission archéologique de Mari 1) Paris, 1956.

Le palais. 1. Architecture (Mission archéologique de Mari 2/1) Paris, 1958.

Le palais. 2. Peintures murales (Mission archéologique de Mari 2/2) Paris, 1958.

Le palais. 3. Documents et monuments (Mission archéologique de Mari 2/3) Paris, 1959.

Les temples d'Ishtar et Ninni-zaza (Mission archéologique de Mari 3) Paris, 1967.

Les trésors d'Ur (Mission archéologique de Mari 4) Paris, 1968.

Előzetes jelentések a *Syria* című folyóiratban 16 (1935) – 49 (1972).

Egyéb szerzők művei

Korai ásatások története:

Lloyd, S.: *Foundations in the Dust. The Story of Mesopotamian Exploration*. London, 1980. (2. kiadás)

Mezopotámia története, művészete és régészete:

Postgate, J. N.: *Early Mesopotamia*. London, 1992.

Roaf, M.: *A mezopotámiai világ atlasza*. Budapest, 1990.

Moortgat, A.: *Die Kunst des Alten Mesopotamien*. Köln, 1967.

Szíria története és régészete:

Klengel, H.: *Syria: 3000 to 300 B.C. A Handbook of Political History*. Berlin, 1992.

Land des Baal. Syrien - Forum der Völker und Kulturen. Mainz, 1982.

Klengel, H.: *Az ókor Szíria története és kultúrája*. Budapest, 1977.

Nomádok:

Kupper, J.-R.: *Les nomades en Mésopotamie au temps de rois de Mari*. Paris, 1957.

Klengel, H.: *Nomádok az ókori Elő-Ázsiában*. Budapest, 1985.

Mári és a Biblia:

Malamat, A.: *Mari and the Bible. A Collection of Studies*. Jerusalem, 1973.

Mári városa

Ásatások A. Parrot után:

Előzetes jelentések a *Syria*, majd 1982-től a *MARI* című folyóiratban.

Palota:

Margueron, J.: *Recherches sur les Palais Mésopotamiens de l'âge du bronze*. Paris, 1982.

Heinrich, E.: *Die Paläste im alten Mesopotamien*. (Denkmäler antiker Architektur 15). Berlin, 1984.

Falfestmények:

Moortgat, A.: *Alt Vorderasiatische Malerei*. Berlin, 1959.

Szövegek:

Kiadásuk a *Archives Royal de Mari* című sorozatban 1950-től

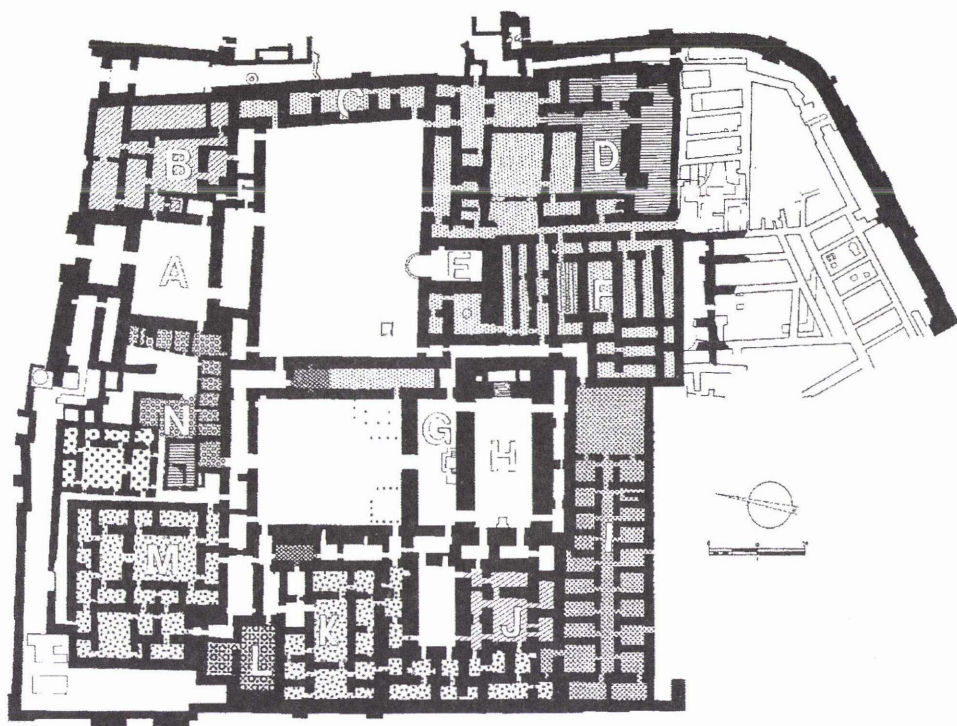
1. kép. Ebih –Ilí szobra, Kr. e. 3. évezred közepe. Alabástrom, színes kő berakással. Magassága 52,5 cm. Párizs, Louvre

2. kép. Oroszlánfejű sas (Anzu madár) szobrocskája, Kr. e. 3. évezred közepe. Lazúrkő, arany, réz, bitumen. Magassága 28 cm. Damaszkusz, Régészeti Múzeum

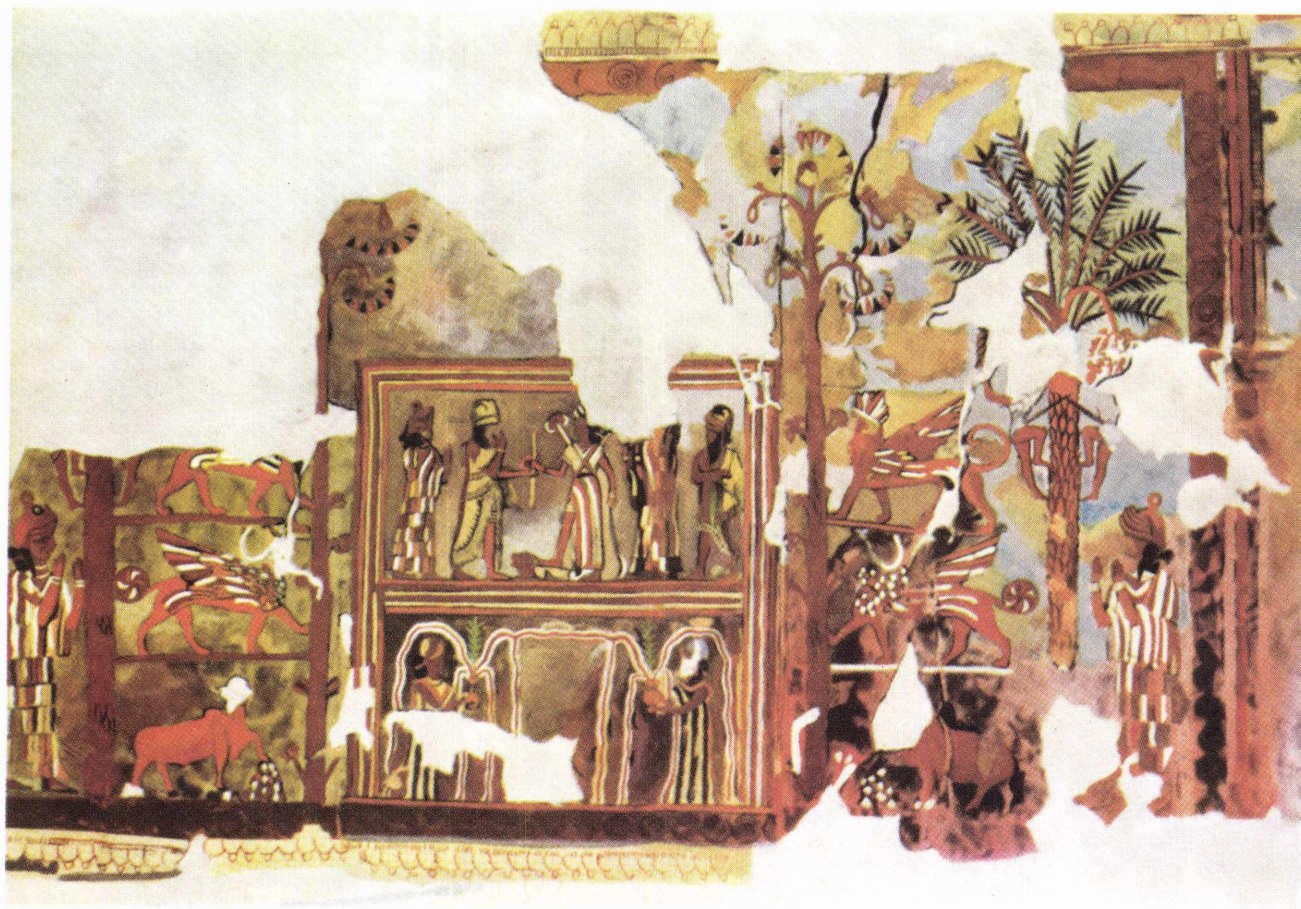

3. kép. Kapuőrző oroszlán Zimri-Lim palotájából. Kr. e. 18. sz. Bronz, kő berakással. Hossza 70 cm. Párizs, Louvre

	gazdasági helyiségek		raktárak		fürdők
	adminisztráció		lakosztályok		vendégszobák
	szentélyek		kincstár		levéltárak

4. kép. Zimri-Lim palotájának alaprajza

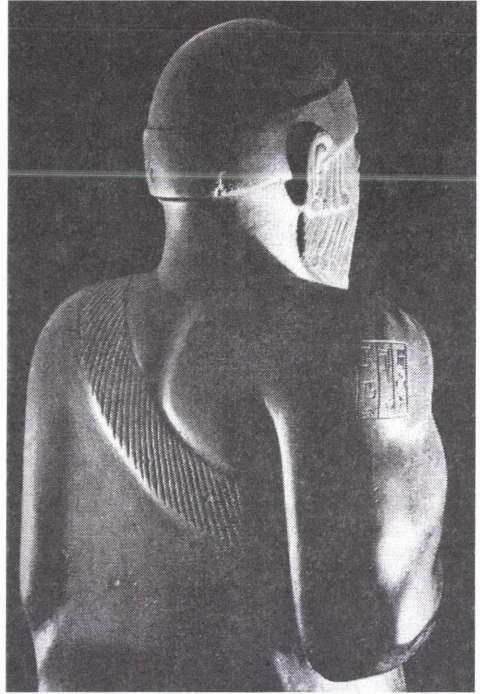
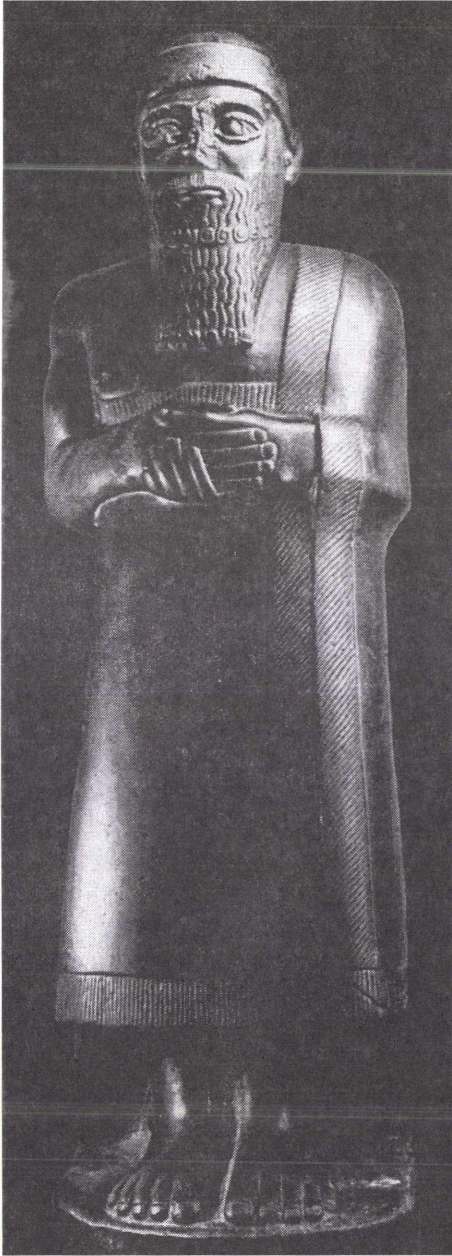
5. kép. Zimri-Lim beavatási szertartása. J. Lauffray másolata a Louvre-ban őrzött eredetiről

6. kép. Freskótöredék: áldozati jelenet. Kr. e. 18. sz. Magassága 45 cm. Aleppó, Régészeti Múzeum

7. kép. Istennő vízköpő edénnyel.
Kr. e. 18. sz. Mészkö,
magassága 149 cm.
Aleppó, Régészeti Múzeum

8. kép. Istup-ilum szobra, Kr. e. 2200 körül.
Diorit, magassága 152 cm.
Aleppó, Régészeti Múzeum